

Geschiedenis van het Kwatta-complex Een proeve van industriële archeologie

door

HENK MUNTJEWERFF

In de geschiedschrijving wordt steeds groter aandacht besteed aan de invloed van de economische factoren op het historisch gebeuren. Onder die economische aspecten van de historie neemt de ontwikkeling van de industrie, vooral vanaf het midden van de vorige eeuw, een voorname plaats in. In de loop van de jaren heeft deze tak van menselijk bedrijf al een heel eigen geschiedenis gekregen. Ze kent ook al haar eigen gedenktekenen, haar monumenten, met name de bedrijfsgebouwen uit het verleden. Aan het ontstaan en verval van die bedrijfsgebouwen kan de opgang en neergang van bepaalde takken van nijverheid duidelijk worden gedemonstreerd. Voor de bestudering van dit verschijnsel begint zich ook een nieuwe wetenschap te vormen, die de naam heeft gekregen van „industriële archeologie”.

Voor Breda is op dit gebied nog nauwelijks iets gedaan, in elk geval is nog hoegenaamd niets daarover gepubliceerd. In de volgende studie wordt getracht tot de studie van de Bredase bedrijfsgebouwen een eerste aanzet te geven door de ontwikkeling te schetsen van een voor de economische geschiedenis van de stad belangrijk objekt: de bedrijfsgebouwen van de Kwatta-fabriek. Onlangs zijn deze tegelijk met de stadswijk, waarin ze gevestigd waren, volledig verdwenen. Het lijkt daarom zinvol de herinnering daaraan vast te leggen, voordat deze vergeten raakt.

Het fabriekscomplex van Kwatta heeft een expansieve geschiedenis gekend: geleidelijk heeft het zich uitgebreid over terreinen, waarop tevoren een aantal andere bedrijven gevestigd waren, dikwijls met ingebruikneming van de voor die bedrijven gestichte gebouwen. Vandaar dat de geschiedenis van de Kwatta-vestiging niet volledig tot haar recht kan komen, wanneer ook deze andere bedrijven niet ter sprake worden gebracht. In volgorde van vestiging zijn dat vooral: de Gemeentegas-

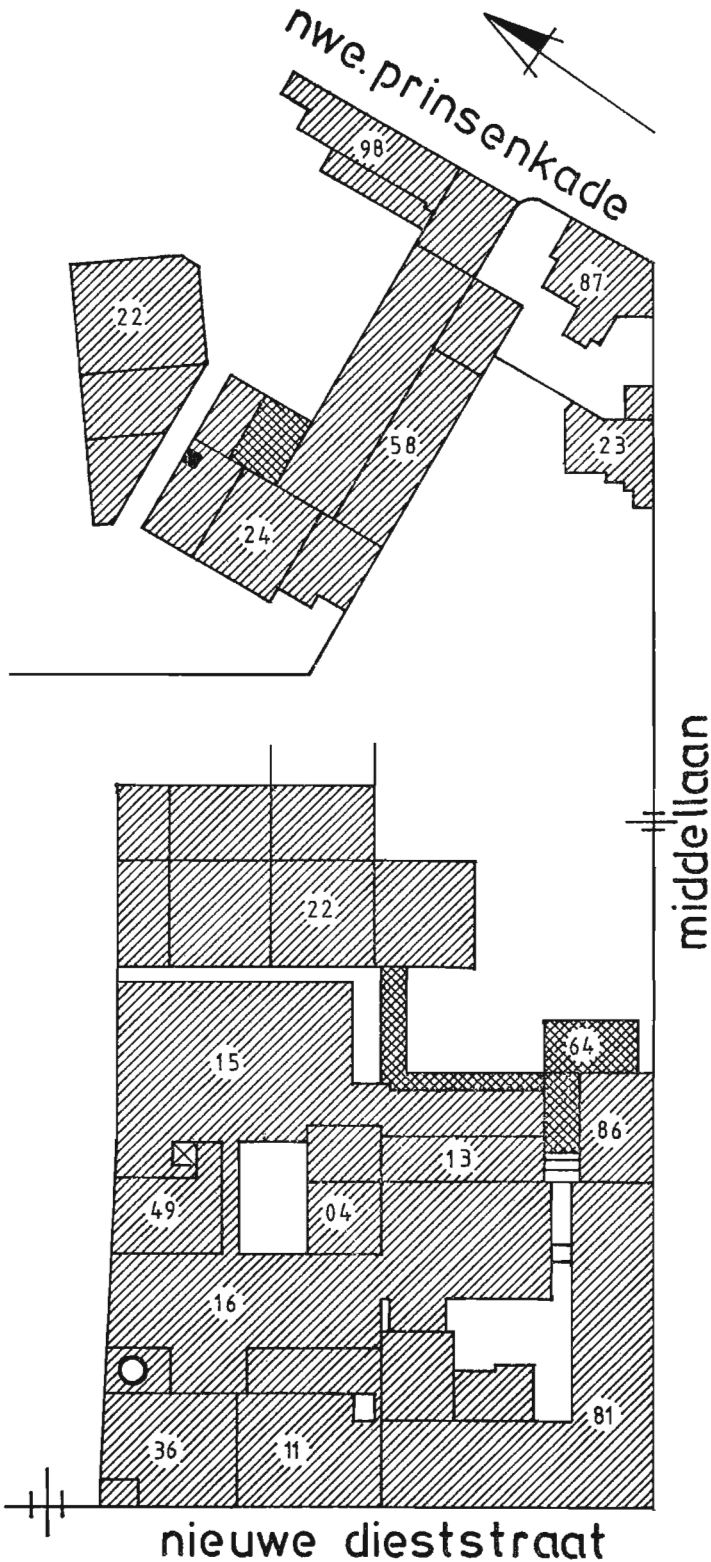
1978

Voor de sloop van het Kwatta-complex
1964 - Uitbreiding Kwatta

Van boven naar beneden:

- 1898 - Kantoorgebouw Gasfabriek
- 1887 - Directeurswoning Gasfabriek
- 1922 - Bijgebouw met fitterswerkplaats
- 1923 - Bijgebouw met woning
- 1858 - Oorspronkelijke gasfabriek met ijzeren dak (in 1978 was dit dak niet meer aanwezig)
- 1924 - Bijgebouw met kantoor en stokerij
- 1922 - Kolenbunkers later bij Kwatta in gebruik als magazijn
- 1915 en 1916 - Machinehallen Kwatta
- 1886 - Woning van A. Mullens
- 1913 - Verbindingspand Kwatta Nijverheidssingel en Middellaan
- 1949 - Fabriekspand met cantine en dakterras
- 1904 - Werkplaats Kwatta
- 1881 - Suikerwerkenfabriek P. A. de Bont
- 1936 - Ketelhuis Kwatta
- 1911 - Eerste betonbouw Kwatta

SCHAAL 1:1100
p. v. geel/h. muntjeverff

fabriek, de tabakverwerkende bedrijven van Meeuwesen en Van de Vin, de suikerwerkfabriek van De Bont en de houthandel van Hoogendijk-Honig.

Vanzelfsprekend kan de aard en de groei van de behuizing der bedrijven niet geheel worden begrepen wanneer niet de ontwikkeling van de bedrijven zelf in het oog wordt gehouden. Vandaar, dat in een eerste hoofdstuk een schets wordt gegeven van de bedrijfsgeschiedenis - speciaal van Kwatta uiteraard - waarna in een tweede hoofdstuk de groei van de bedrijfsgebouwen ter sprake zal komen. Een kort derde hoofdstuk behandelt tenslotte de vormgeving van de gebouwen.

I. DE BEDRIJVEN

De Gemeente-gasfabriek

Gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw werden de straten van Breda verlicht door middel van olie. De plantaardige oliën die daarvoor werden gebruikt, waren duur en de levering daarvan was vaak omslachtig en onzeker. Een nieuwe manier van verlichting begon elders geleidelijk al terrein te winnen: gasverlichting, waarvoor gas uit steenkool werd gewonnen. Overal in Nederland ontstonden voor dat doel gasfabrieken. In Breda wilde men daar eerst niet aan; de particuliere ondernemers wekten niet voldoende vertrouwen en van eigen ondernemersactiviteit was het gemeentebestuur afkerig. Maar na jarenlange beraadslagingen besloot de Bredase gemeenteraad op 12 april 1856 de exploitatie van de gasverlichting zelf ter hand te nemen.¹

Voor de bouw van de fabriek was al een civiel ingenieur gevonden die bereid was ontwerp en uitvoering te verzorgen. Maar het vinden van een geschikte bouwplaats voor een gasfabriek bleek een probleem in de overvolle stad die Breda, beklemd binnen haar vestingwerken, in die dagen was. Kenmerkend is, dat men aanvankelijk besloot het terrein achter de Sint-Joostkapel hiervoor te bestemmen, een plan dat door Gedeputeerde Staten werd afgewezen.² Het valt daarom te begrijpen, dat tenslotte met de landelijke overheid werd onderhandeld over een

mogelijke plaatsing van de gasfabriek in de fortificatiën.³ De koninklijke goedkeuring tot de oprichting aldaar verkreeg de gemeenteraad in augustus 1857⁴ en op 24 oktober kon de onderhandse akte worden ondertekend, waarbij namens de Minister van Oorlog het Waterlunet, gelegen buiten de Waterpoort van de vesting, aan de gemeente Breda in erfpacht werd afgestaan ter oprichting van een gasfabriek.⁵ Dit waterlunet B, gunstig gelegen aan het singelwater voor de aanvoer van kolen, bood een veilige plaats even buiten de bebouwde kom.

Voor de eigenlijke bouw van de fabriek had zich al in 1845 een ingenieur John Bryan aangediend, die in Utrecht woonde. Hij had volgens zijn schrijven in verschillende steden met het beste gevolg fabrieken van gaslicht opgericht. Momenteel was hij met toestemming der landsoverheid in Leeuwarden een gasfabriek aan het bouwen. Ook in Breda zou hij, indien de regering daarmee accoord zou gaan, een dergelijke fabriek oprichten. Graag zag hij zich een plaats aangewezen waar de fabriek tot stand zou kunnen komen.⁶ Verder schreef John Bryan „alles geheel op zijn eigene kosten, zoowel de opbouw en inrigting van de Fabriek alsmede het leggen der pijpen of buizen door de straten” te zullen uitvoeren.⁷

In 1845 kreeg Bryan inderdaad toestemming voor een pijpgasfabriek in Leeuwarden, ook had hij in Nijmegen al een dergelijke fabriek neergezet.⁸ Als wij hem mogen geloven had hij in nog meer steden een gasfabriek gebouwd. Waar hij precies geplaatst moet worden in de wereld van de ingenieurs die zich met de bouw van gasfabrieken bezighielden, valt moeilijk te bepalen. Zo leverde zowel de firma John Bryan & Co. te Newcastle als John Bryan zelf materiaal voor de Bredase gasfabriek.⁹ Deze laatste had zich omstreeks 1840 vanuit Maidstone in Engeland met zijn gezin te Utrecht gevestigd.¹⁰ J. Mac Lean die een geschiedenis van de gasverlichting in Nederland heeft geschreven, heeft de indruk, dat Bryan werkzaam was bij de firma H. de Heus en Zn., fabriek van koper te Utrecht. Naar zijn mening zal deze fabriek wel koperen onderdelen voor de gasverlichting geleverd hebben.¹¹

Op 28 januari 1858 sloot John Bryan met Burgemeester en Wethouders van Breda een contract, waarbij hij toezegde onder zijn leiding een „Gaz-fabriek voor lopende steenkolen-gaz” te doen daarstellen. Vol-

gens artikel 1 zou hij „ten zijnen koste vervaardigen een volledig ontwerp voor eene Gaz-fabriek, omfattende alle tekeningen en bestekken tot aanbesteding met begrooting der kosten”.¹²

De gasfabriek ontwikkelde zich gunstig. Het lichtgas, dat geproduceerd werd, diende in eerste instantie voor de verlichting van de straten, maar al spoedig konden ook huizen en werklokalen gasverlichting krijgen. Weer later ging het bedrijf ertoe over om uit afvalprodukten ammoniak te maken en bruikbaar gas te leveren voor de mechanische aandrijving van toestellen. Hierdoor betekende de Gemeente-gasfabriek een gunstige factor in de ontwikkeling van de plaatselijke industriële nijverheid.

Deze importantie voor de nijverheid was trouwens al duidelijk gebleken uit de druk die het gemeentebestuur had ondervonden van de zijde der industriëlen om tot oprichting van een gasfabriek over te gaan. Later kreeg de gemeenteraad vaak verzoeken tot uitbreiding van de faciliteiten voor gaslevering aan de industrie.¹³

In het tweede decennium van de twintigste eeuw bleek, dat de technische installatie van de gasfabriek (ondanks de vele verbeteringen en uitbreidingen) zo onderkomen en ontoereikend was, dat de Bredase gemeenteraad op 11 december 1917 in beginsel besloot tot het bouwen van een nieuwe fabriek. Hiertoe werd een studie opgezet die de verschillende mogelijkheden moest onderzoeken: een geheel nieuwe fabriek op een nieuw terrein of de oude fabriek verbouwen. Verder was er de vraag of steenkolengas of watergas geproduceerd moest worden. In oktober 1921 kwam de directeur met het plan tot ombouw van zijn steenkolengasfabriek: „De werken zullen twee jaar in beslag nemen en uitgewerkte plannen zullen aan de goedkeuring van de gemeenteraad worden onderworpen”. De bouw duurde feitelijk tot 1925.¹⁴

Zoals in het begin van de negentiende eeuw een overgang plaatsvond naar een nieuwe verlichtingsmethode, zo werd in 1947 een ommekeer teweeggebracht door het mijngas. Dit cokesovengas van de Staatsmijnen werd door middel van een buizentransportnet in Noord-Brabant en Limburg aan de gemeenten geleverd. De periode 1947-1953 werd gekenmerkt door een steeds verder terugdringen van de eigen gasproductie en het opvoeren van het mijngas-percentages. Op 16 april 1953 is de Gasfabriek uitsluitend doorleveringsbedrijf geworden. De fabriek zelf

8. Deze luchtfoto uit 1922/23 geeft een beeld van de omvang en ligging van het perceel, omsloten door Middellaan - Nieuwe Prinsenkade - Nijverheidssingel - Nieuwe Dieststraat (midden onder), - in het centrum van Breda met daarop de Gemeentegasfabriek en Kwatta.

Foto KLM fototechnische dienst Waalhaven.

was overigens al op grond van een besluit van 1952 ontmanteld; de gaslevering vond plaats via de sinds eind 1939 in de Crogtenspolder aanwezige gashouder.¹⁵

Meeuwessen en Van de Vin

De sigaren- en tabaksnijverheid was rond 1870 in Breda vertegenwoordigd met acht sigarenmakerijen en een tiental tabakskerverijen. Alleen A. P. Meeuwesen had, sinds 1853, een „op groote schaal ingerichte” sigarenfabriek, de overige firma’s hadden allen thuiswerkers.¹⁶

Door de groei van de sigarenindustrie in de zeventiger jaren ontstond er een concentratie van werklieden in zogenaamde „manufacturen”. Dit waren fabrieken waar handenarbeid de boventoon voerde, omdat er voor het sigarenmaken nog geen machines waren uitgevonden. In 1878 stichtte A. J. Meeuwesen een nieuwe sigarenfabriek op de vrijgekomen vestinggrond aan de Dwarsstraat op de hoek van de Middellaan, waar zo’n vijfentwintig sigarenmakers werkten.¹⁷ Het ging goed met de sigarenfabriek, zodat in 1884 op de hoek van de Dwarsstraat en de Westbinnensingel een tabakskerverij kon worden opgezet. De kerfbanken in deze fabriek werden aangedreven door een motor op gas, de kerverij vergde daardoor meer kapitaal dan de sigarenfabriek. De exploitatie van de kerverij werd door Meeuwesen in handen gegeven van de Antwerpse firma Charles en Henri van de Vin en Co.¹⁸

In slechte tijden gingen veel rokers van sigaren over op kerftabak. Toen in 1886 de tabakskerverij goede zaken deed en de werkplaatsen moest vergroten, waarbij tegelijk stoomkracht werd ingevoerd, vond bij de sigarenfabriek een inkrimping plaats van het aantal sigarenmakers. Economisch gezien was het daarom voor Meeuwesen gunstig dat hij belangen had in de tabakskerverij en later, in 1893, toen hij over voldoende kapitaal beschikte, deze kon overnemen.¹⁹ De periode 1890-1910 werd nl. weer gekenmerkt door een sterke expansie in de sigarennijverheid. Wilden de tabakverwerkende bedrijven zich handhaven, dan moesten ze op het juiste moment de tabak kunnen opkopen die zij nodig hadden. Het kapitaal hiervoor schijnt de firma Van de Vin en Co. niet

te hebben kunnen opbrengen, maar de firma Meeuwesen en Co. kon dat wel.²⁰

De fabrikant Antonius Johannes Meeuwesen, een actief bestuurslid van de Kamer van Koophandel, overleed op 16 mei 1907.²¹ Zijn zoon A. M. J. Meeuwesen bleef tot 1910 de zaak leiden. In dat jaar verhuisde hij naar Brussel, waar hij als commissionair (van tabak?) werkzaam was.

Bij akte van 12 maart 1912 werden de gebouwen van de familie Meeuwesen in de Dwarsstraat (ze besloegen een hele straatwand) gekocht door de gemeente voor bijna f 40.000,—.²² Tijdens de Eerste Wereldoorlog gebruikte de gemeente de panden om er de Belgische vluchtelingen in onder te brengen, die, uitgeweken voor het oorlogsgeweld in hun land, hun heil hadden gezocht in het neutrale Nederland.²³ Na deze periode werden de panden gesloopt om plaats te maken voor de grootscheepse verbouwingen van de gasfabriek.²⁴

De suikerwerk- en chocoladefabriek van De Bont

De familie De Bont was in 1881, toen zij in de nabijheid van de sigarenfabriek van Meeuwesen een nieuwe suikerwerkfabriek tot stand bracht, al meer dan een halve eeuw in het banket- en suikerbakkersvak werkzaam geweest. Henricus de Bont en zijn tweede vrouw Catharina van Keulen dreven sinds 1824 een banketbakkerij in de Reigerstraat (D62, thans nr. 6).²⁵

De oudste zoon uit het huwelijk, Petrus Antonius, kreeg als huwelijksgeschenk op 4 mei 1851 de banketbakkerij van zijn ouders in eigendom.²⁶ Dit bleek een verstandig besluit, want de zoon maakte van de banketbakkerij een suikerwerkfabriek, waarbij hij aan de firma ook zijn naam gaf. In 1853 werd de bakkerij geheel vernieuwd en toen in 1858 octrooi werd verleend voor een werktuig tot het vervaardigen van Engelse pepermunt, kon men terecht spreken van „de fabriek van suikerwerken, pepermunt en chocolade”. Niet zonder reden heet de firma P. A. de Bont de oudste suikerwerk-industrie van Nederland en de eerste fabriek, die de productie van pepermunt ter hand heeft genomen.²⁷

Maar, in 1861 overleed op 36-jarige leeftijd de stichter van de fabriek. Zijn vrouw, Elisabeth van Kakerken, nam evenwel energiek de leiding

over. Zij introduceerde in 1869 de eerste stoommachine in de fabriek voor de aandrijving van enkele nieuwe machines.²⁸ Na bijna tien jaar weduwe te zijn geweest hertrouwde zij op 19 mei 1870 met de koopman Victor Leurs. Het zal deze niet van handelsgeest ontblote Eindhovenenaar zijn geweest die de firma tot ver over de grenzen bekendheid gaf. Met het gevolg dat in 1881 het besluit viel om van start te gaan met een geheel nieuw op te richten „Stoomchocolade- perpermunt- en suikerwerkenfabriek” aan de Bredase Middellaan.²⁹ In de jaren 1882/83 zou de familie De Bont nog een belangrijke rol spelen bij de oprichting van de Kwatta-fabriek. Daarover straks meer.

De gebroeders H. P. M. en P. A. F. de Bont, Henri en Piet jr., namen in de loop van de tachtiger jaren de zaak van hun stiefvader over. Zij maakten mee, dat aan de firma bij de viering van het vijftigjarig bestaan in 1891 - die echter op een onjuiste berekening moet hebben berust - door de Koningin-Regentes het predicaat „Hofleverancier” werd verleend. In dat jaar 1891 stichtte de koninklijke firma een filiaal in Antwerpen, waarvan Henri de leiding nam, terwijl Piet in Breda het beheer onder zich hield.³⁰

De firma De Bont had naar het schijnt vergaande belangen in de cacaoafval-verwerkende industrie van de Parijse firma Forest Lefilleul. Eind 1906 liet Piet de Bont in samenwerking met dit Parijse bedrijf een fabriek met gasmotor bouwen in de Nieuwe Dieststraat, tegenover de eigen suikerwerkfabriek. Deze tak van industrie, de verwerking van de cacaodoppen tot plantaardig vet en farmaceutische artikelen betekende toen een nieuwe ontwikkeling.³¹

In 1912 verhuisde de gehele firma P. A. de Bont naar een nieuw gebouw, waar voortaan ook drop zou worden gemaakt, het tegenwoordige complex van De Faam aan de Liniestraat. De fabriek aan de Middellaan werd in gebruik genomen door Kwatta. Piet A. F. de Bont, die ook enige tijd lid was geweest van de Bredase gemeenteraad, overleed op 14 juli 1913. Met zijn dood - zijn broer Henri P. M. de Bont was al op 31 juli 1901 overleden - kwam een eind aan het familiebedrijf: in 1914 werd de Naamloze Vennootschap „De Faam” opgericht.³²

9. Gezicht op de Nijverheidssingel uit 1952 met de Kwattagebouwen in betonarchitectuur. Daarachter de Gasfabriek, waar de aanvoer van steenkolen per schip plaatsvond. De bovenbouw van de oveninstallatie is naast de rechter schoorsteen zichtbaar.

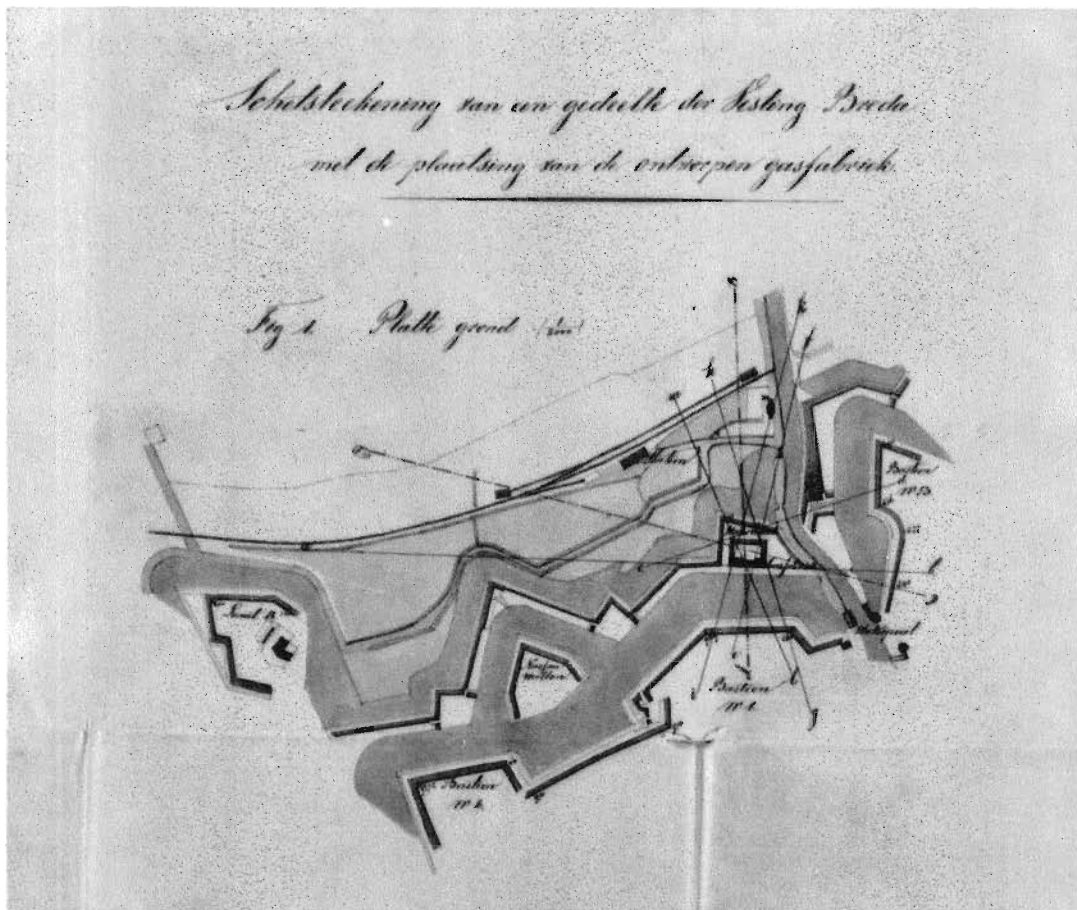
Foto B. van Gils.

Gemeentearchief Breda.

10. De Kwattafabriek gezien vanaf de hoek Middellaan (rechts) - Nieuwe Dieststraat in 1916.
De kolensilo uit 1915 bevond zich tussen de verbouwde woning uit 1881 en de fabriek van 1911.
De hoofdingang lag nog aan de Middellaan (zie ook foto no. 17).

Uit: „Noord-Brabants Nijverheid in Beeld” (Haarlem, ca. 1917).

11. Schetstekening van een gedeelte der vesting Breda met de lunet B, de bastions 1, 2 en 13, het bastion Nassau-Wallon en de Waterlunet. Buiten de vesting het oudste stationsgebouw van Breda, behorend bij de lijn Antwerpen - Roosendaal - Breda, 1858.

Algemeen Rijksarchief, 's-Gravenhage.

13. Gezicht vanuit de Middellaan op de achterzijde van de sigarenfabriek A. J. Meeuwesen.
Vlak voor de sloop, ten behoeve van de nieuwbouw van de gasfabriek, in 1921 genomen.
Rechts op de foto de gashouder aan de Middellaan.

Gemeentearchief Breda.

De houthandel van Hoogendijk - Honig

Toen de houthandelaar en industrieel W. C. Hoogendijk in 1886 aan de Nijverheidssingel (tot dan toe West-binnensingel geheten) een houtloods neerzette, had hij in Breda al meerdere houtwerven laten bouwen. De eigenlijke houtzagerij stond aan de Nieuwe Dieststraat tegenover de houtloods op de hoek van de Nijverheidssingel.³³

De firma W. C. Hoogendijk speelde in het begin van de jaren zeventig een rol bij de totstandkoming van Nederlands eerste Stoomlucifersfabriek, die gevestigd was op het gebied van Teteringen (nog steeds te zien in de Ceresstraat naast de bierbrouwerij).³⁴ Hoogendijk was (in 1852) een van de industriëlen, die aan de Gemeente om de oprichting van een gasfabriek vroegen.³⁵

De houtwerf aan de Nieuwe Dieststraat werd in de negentiger jaren overgenomen door J. J. Honig Hzn., die er tot 1936 zijn houthandel had, maar toen moest wijken voor de druk, die het expanderende Kwatta-concern uitoefende om de straathoek bij haar fabrieksgebouwen te betrekken.³⁶

Kwatta

Toen in 1873 het tienjarig Staatstoezicht op de geëmancipeerde neger-slaven eindigde, kwam aan de slavernij in Suriname een werkelijk einde en vertrokken als gevolg hiervan veel plantage-eigenaars naar Nederland. Onder hen was ook de invloedrijke plantersfamilie Van Emden, die bijna geheel vanuit Paramaribo naar Breda trok. Het beheer van de plantages kwam nu doorgaans in handen van administrateurs. De cacao-plantages „Kwatta” en „De Maastroom”, die eigendom waren van Joseph Gustaaf van Emden, sinds 1877 in Breda woonachtig, werden beheerd door enkele verwanten, die nog in Suriname waren achtergebleven.³⁷ Naar alle waarschijnlijkheid is Henri de Bont, de oudste zoon van de in 1861 overleden Bredase suikerwerkfabrikant P. A. de Bont, destijds in contact getreden met J. G. van Emden en wist hij hem te bewegen om samen een cacao- en chocoladefabriek op te richten. In januari 1883 vond de oprichting plaats van de chocoladefabriek „De Bont & Co.” door J. G. van Emden en P. A. F. de Bont, de minderjarige

broer van Henri. Het kapitaal dat Piet de Bont in de firma inbracht, was afkomstig van de suikerwerkfabriek „P. A. de Bont”.³⁸

Wegens een bepaling in de oprichtingsakte van „De Bont & Co.”, dat geen der eigenaren tevens eenzelfde bedrijf mocht uitoefenen, moesten de gebroeders De Bont in juni 1884 uittreden, omdat zij het beheer kregen over hun familiebedrijf, de firma „P. A. de Bont”. De chocoladefabriek, die intussen de naam „Kwatta” had gekregen, naar de gelijknamige cacaoplantage in Suriname, werd voortgezet door J. G. van Emden.³⁹

Joseph Gustaaf van Emden kon de chocoladefabriek met haar vele financiële lasten niet alleen blijven beheren, zodat hij in juli 1887 een nieuwe vennootschap sloot. Samen met zijn zoon August Emile en de uit Leiden afkomstige Oswald Gualtheri d'Aumerie richtte hij de firma „J. G. van Emden & Co.” op. Joseph Gustaaf had een half aandeel in de firma, de beide andere aandeelhouders ieder een kwart. De kosten van de in juni 1887 begonnen vergroting en verbouwing van de Kwattafabriek kwamen voor rekening van deze vennootschap.⁴⁰ Nadat de oprichter van het bedrijf, J. G. van Emden, op 12 april 1889 was overleden, kreeg zijn zoon August Emile in 1890 ook alle overige aandelen in eigendom. De firma bleef hij onder de oude naam voeren. Maar daarvoor moest hij zich behoorlijk in schulden steken. Hij had te kampen met enige ernstige tegenslagen. Allereerst een bedrijfsbrand in 1891, waarover straks meer. Daarnaast een misoogst in Suriname, die door de Bredasche Courant als volgt beschreven werd: „De berichten uit Suriname omtrent de cacao-oogst luiden zeer ongunstig. De zware regens en de weinige zonneschijn zijn oorzaken, dat de vruchten niet tot rijpheid zijn gekomen en de aanplantingen van jonge boomen zijn mislukt. Ofschoon de berichten in de districten Nickerie en Coronie nog niet bekend zijn, vreest men ook daar een slecht cacaojaar, wijl de boomen bovendien daar, meer dan elders, van den nadeeligen invloed der zeewinden te lijden hebben”.⁴¹

Een en ander bleek voor het bedrijf rampzalig. Dat Kwatta groot kon gaan op „de gunstige bekendheid van hare artikelen” kon niet verhinderen, dat Van Emden in oktober 1892 vanwege een schuld van f 60.000,- de fabriek voor de geringe som van f 16.150,— moest verkopen aan de

schuldeiser, de Engelse ingenieur Lewis George Moore.⁴² Deze Moore uit Northhampton verkocht de chocoladefabriek in 1893 door aan de gebroeders Eugène en Jules Stokvis uit Rotterdam. De familie Stokvis had al verschillende handelsmaatschappijen opgericht, zoals de metaal- en ijzergieterij Stokvis en Zoon, die reeds in 1858 materiaal leverde voor de bouw van de Gemeentegasfabriek van Breda.⁴³

De gebroeders Stokvis wisten het bedrijf weer nieuw leven in te blazen; in 1897 en 1904 vonden enkele belangrijke uitbreidingen en verbeteringen plaats. In 1907 introduceerde Kwatta als eerste de verpakte reep. Omdat het Nederlandse leger aanvankelijk de enige afnemer was, kregen de repen de naam „Manoeuvre-chocolaad” en droegen zij het beeldmerk van een soldaat. Het „soldaatje” werd op den duur het middelpunt van een grote reclamecampagne: met gespaarde „soldaatjes” waren allerlei kado's te winnen.

De roem van dit Kwatta-soldaatje deed de omzet enorm stijgen, zodat de gebroeders Stokvis in 1911 wel moesten overgaan tot oprichting van de „N.V. Stoomchocolade- en cacaofabriek Kwatta” om de vooruitgang te kunnen bijhouden.⁴⁴ De „Kwatta Chocolate and cacao Limited” koos de gehele wereld als haar handelsgebied en werd geleid door de directeur A. J. van Iersel met de familie Stokvis als voornaamste aandeelhoudster. Alphons van Iersel trad in 1905 in dienst van Kwatta. Hij was geboren als zoon van een Tilburgse wolhandelaar en had in Tilburg bankervaring opgedaan. Vanaf 1911 was hij directeur van de N.V. Kwatta. In de daarop volgende jaren onderging Kwatta een grote uitbreiding, ook in het buitenland. Er werden fabrieken gesticht in 1913 in België te Bois d'Haine, in 1920 in Duitsland te Keulen en in Frankrijk te Epinay. In 1921 kwam de hypermoderne cacaofabriek aan de Markkade onder Princenhage gereed. De Nederlandse fabriek telde in de dertiger jaren ongeveer 700 personeelsleden, terwijl in het gehele concern circa 1700 mensen werkzaam waren. Van Iersel was ook actief in het openbare leven, hij was lid van de Bredase gemeenteraad en maakte deel uit van het bestuur van de Kamer van Koophandel.⁴⁵

Tijdens de Tweede Wereldoorlog kwam er een einde aan de deelname van de Joodse familie Stokvis in de N.V. Kwatta, haar werd alle bezit ontnomen. De familie Van Iersel moest alleen verder en juist nu

begon Kwatta het moeilijk te krijgen op de internationale markt. Na de oorlog ging het geleidelijk bergafwaarts. In 1955 werd de cacao-fabriek van 1921 aan de Markkade aan de Gemeente Breda verkocht, ze werd tenslotte gesloopt ten behoeve van het hoogspoor. Sinds 1965 wankelde het Kwatta-rijk; de vele fusies mochten niet baten, de ineenstorting werd een feit. De N.V. Kwatta International, de erfgename van de N.V. Kwatta, werd slechts een houdster-maatschappij van diverse ondernemingen in Nederland, België en Engeland; zelf heeft zij geen produktie- en handelsactiviteiten meer. In 1976 werd een begin gemaakt met het proces, dat zou leiden tot het uitwissen van de laatste sporen van de Kwatta-vestiging: het hele perceel van Kwatta werd verkocht aan de „Nomij” projectontwikkeling te Geldrop.⁴⁶

II. DE BEDRIJFSGEBOUWEN

De Gemeente-gasfabriek

In het midden van de vorige eeuw bestond de wijk Middellaan-Leuvenaarstraat nog niet. Breda was een vestingstad omringd door uitgestrekte fortificatiën. Op de plaats van het Kwattaterrein lag toen zo'n vestingswerk, omringd door singelwater, het zogenaamde „Waterlunet”, dat even buiten de Waterpoort lag. Deze poort beschermde de haveningang en stond door een weg in verbinding met het lunet. Zoals hierboven reeds is vermeld, werd in 1857 dit Waterlunet aangewezen als bouwlocatie voor de gasfabriek. Daarvoor moest eerst het Waterlunet vergroot worden. Dit werk, dat bestond uit de verlenging van de rechterface en het vooruitbrengen van de linkerface van het lunet en het verhogen van de plaats waar de fabriek zou komen, werd bij de aanbesteding van 2 november 1857 gegund aan Antonius van Glabbeek uit Breda.⁴⁷

Het ontwerp voor de gasfabriek van John Bryan werd op 20 februari 1858 door het Ministerie van Oorlog goedgekeurd. Wel moest aan bepaalde voorwaarden voldaan worden, daar het gebouw anders een gevaar zou opleveren bij een eventueel vijandelijk beleg van de vesting. De fabrieksschoorsteen werd slechts twintig el hoog (\pm dertien meter), het retorthuis was zo laag mogelijk gehouden en voorzien van een ijzeren

dak. De directeurswoning was even hoog als het retorthuis, terwijl de andere gebouwen veel lager zouden worden.⁴⁸ De bouw van de fabrieksgebouwen, de steenkolenloodsen, de smederij, de directeurswoning en de twee gashouderputten werd opgedragen aan de bovengenoemde Antonius van Glabbeek. De eerste steen van de gasfabriek werd gelegd op 17 juli 1858 en al op 27 oktober daaropvolgend vond de plechtige ontsteking van het gaslicht op het Raadhuis plaats, gevolgd door de verlichting van de straten en pleinen, de voornaamste winkels en de publieke inrichtingen.⁴⁹

Door het gemis aan bouwtekeningen en plattegrondtekeningen, als gevolg van een slecht archiefbeheer bij de toenmalige Gemeente-gasfabriek en de Waterleiding, is het vrijwel onmogelijk om de verbouwingen in de beginperiode op de voet te volgen. De heren De Kat en Van Goethem van het Gemeentelijk Energiebedrijf beschikten in 1925 nog wel over voldoende informatie om een tekening te maken van het terrein der gasfabriek in 1885. Aan de hand van deze tekening en een schets uit 1858 van het Ministerie van Oorlog, aangevuld met de tekst van de bestekken zijn de eerste verbouwingen enigszins te situeren.⁵⁰

In 1867 mocht de aannemer C. J. Marijnen de gashouders ombouwen tot telescoop-gashouders, zodat de inhoud met drievierde vergroot werd, eveneens werd hem opgedragen de bestaande stokerij te verlengen, waardoor het terrein van de gasfabriek op het lunet moest worden vergroot. De gasproductie geschiedde hierna in zeven retorten. Tengevolge van de stadsuitleg na de slechting van de vestingwerken, waardoor heel veel bouwgrond ter beschikking kwam, moest de fabriek in 1877 een tweede uitbreiding ondergaan. Het aantal retorten kwam daarmee op 28, ze werden geleverd door C. Klep - de Bruyn, uit wiens bedrijf De Etna is voortgekomen. Een nieuwe gashouder met ijzeren kuip werd besteld bij D. A. Schretler & Cie. te Leiden. Hierbij profiteerde de gasfabriek al onmiddellijk van de bevrijding uit het harnas van het Waterlunet; ook zou zo'n grote gashouder nooit zijn goedgekeurd door het Ministerie van Oorlog.

In 1884 was de gehele gasfabriek aan verjonging en uitbreiding toe. Er werden een aantal nieuwe installaties aangeschaft, tevens werd de stokerij met de ovens vernieuwd. In februari 1885 kon met de nieuwe

apparatuur het eerste gas geproduceerd worden, waarbij ook een tweede gashouder van 7000 m³ in gebruik werd genomen.⁵¹

Het fabrieksterrein van de Gasfabriek kreeg in 1887, twee jaar na de grondige verbouwingen, zijn definitieve vorm toen bij de bouw van een directeurswoning op de hoek van Gasstraat en Middellaan (in 1978-1980 bekend geworden onder de naam Villa Kakelbont) een muur om het gehele terrein werd gezet.⁵²

Voor het toepassen van gas openden zich omstreeks 1891 nieuwe mogelijkheden; het gasgloeilicht en de gastoestellen voor kookdoeleinden die toen in zwang kwamen, deden de afzet toenemen.⁵³ Op 10 juli 1898 werd de bouw van een nieuw kantoor aanbesteed, de administratie begon een wezenlijk onderdeel van dit nutsbedrijf te worden. Met de bouw van een retortenhuis, dat ruimte gaf aan vier ovens, en de bouw van een kap naast de stokerij werd in mei 1902 begonnen, voorlopig werden twee ovens geplaatst. Hierop aansluitend kon men in 1903 een aanvang maken met de tweede revisie van de installatie (de eerste was van 1884). Er werden o.a. een nieuwe gashouder van August Klönne te Dortmund en een zuiverhuis van Louis Smulders te Utrecht geïnstalleerd.⁵⁴

Een heel belangrijke etappe in de historie van de gasfabriek was de modernisering in de jaren 1921-1925.⁵⁵ Omdat de fabriek in werking moest blijven en het terrein slechts één hectare klein was, waarop de gebouwen „op vreemde wijze gesitueerd” lagen, vond de ombouw plaats in fasen. Eerst werden in 1921 enkele noodzakelijke vernieuwingen aan de oude installatie uitgevoerd, zodat er ook tijdens de bouw gas geleverd zou kunnen worden.

In 1922 werd een begin gemaakt met het onderdeel „nieuwbouw”. Hiervoor moesten de panden aan de Dwarsstraat van de voormalige sigaren- en tabaksfabriek van A. Meeuwesen & Co. gesloopt worden. In maart van dat jaar werd de bouw van de stokerij met de oveninstallatie en de hoge fabrieksschoorsteen aanbesteed. De firma H. Koppers uit Essen in Duitsland had de uitvoering van de technische installatie in handen (volgens een eigen systeem-Koppers!). Tenslotte begon men met het aanbrengen van een voorziening voor het mechanische kolen- en cokestransport en met de bouw van de breek-, separatie- en bunker-

inrichting. De per schip aangevoerde kolen werden zo via een grote rijdende kraan naar de stokerij getransporteerd en de cokes volgde de omgekeerde weg, van stokerij naar bunkerinrichting, om vervolgens te worden overgeladen in een schip.

In juni 1922 werden de oude kolenloodsen en de dienstgebouwen, grenzend aan de woning van de hoofdgasmeester P. van Gils (aan de Nijverheidssingel) gesloopt om plaats te maken voor bijgebouw nr. 1, dat magazijnen, oliebergplaats, smederij, timmerwinkel en fitterswerkplaats moest herbergen. Met deze twee bouwplannen had men tot in 1923 de handen vol, zodat eerst in april 1923 de oude fitterswerkplaats en smederij aan de Middellaan afgebroken werden en bijgebouw nr. 2 gebouwd kon worden, waarin bergplaatsen, garage, portiersruimte en bovenwoning van de gasmeester (P. van Gils) gebouwd konden worden. Hiermee verviel de woning van de gasmeester aan de Nijverheidssingel, deze zou voortaan als werkplaats gebruikt worden.

In februari 1924 was de nieuwbouw van de stokerij en de oveninstallatie aan de Middellaan voltooid, zodat daar de gasproductie kon beginnen. Op de plaats van de oude stokerij verrees nu bijgebouw nr. 3: ketelhuis, magazijn en kantoor voor de twee hoofdopzichters. Enige andere werken, die niet behoorden tot de eigenlijke ombouwplannen, waren: in 1921 het hoger optrekken van een gedeelte van het bestaande administratiegebouw, in aansluiting met het ernaast gelegen hoofdgebouw, om te worden ingericht tot kantoor en tekenkamer voor vier tekenaars. Verder werden in 1924 de bestaande gebouwen, die alle in slechte staat van onderhoud verkeerden, voorzien van een nieuwe dakbedekking, bepleistering en beschildering. Zo was men vier jaar bezig geweest met de modernisering van de fabriek, wat resulteerde in een omvangrijk industrieel-technisch complex nabij het hart van de stad.

Bij de eerste vierjaarlijkse controle en herstellingsbeurt van de ovens der gasfabriek door de firma Heinrich Koppers uit Essen in 1931 werd van de gelegenheid gebruik gemaakt om een vijfde oven bij te bouwen. Door deze vergroting van de ovencapaciteit kreeg de Bredase gasfabriek het modernste ovenstelsel van Nederland.⁵⁶ De snelle slijtage van het stelsel maakte het noodzakelijk in 1936 weer twee ovens te herstellen. In dat jaar vond ook een uitbreiding plaats van het kantoor. Een interes-

sant detail daarbij: bij glashandel L. A. Wouters werden twaalf glasplaten met het wapen van Breda besteld voor de daklichten van het gebouwtje. In 1939 werd nog besloten om de voormalige woning van de hoofdgasmeester aan de Nijverheidssingel, die midden tussen de fabrieksgebouwen lag, te slopen.⁵⁷

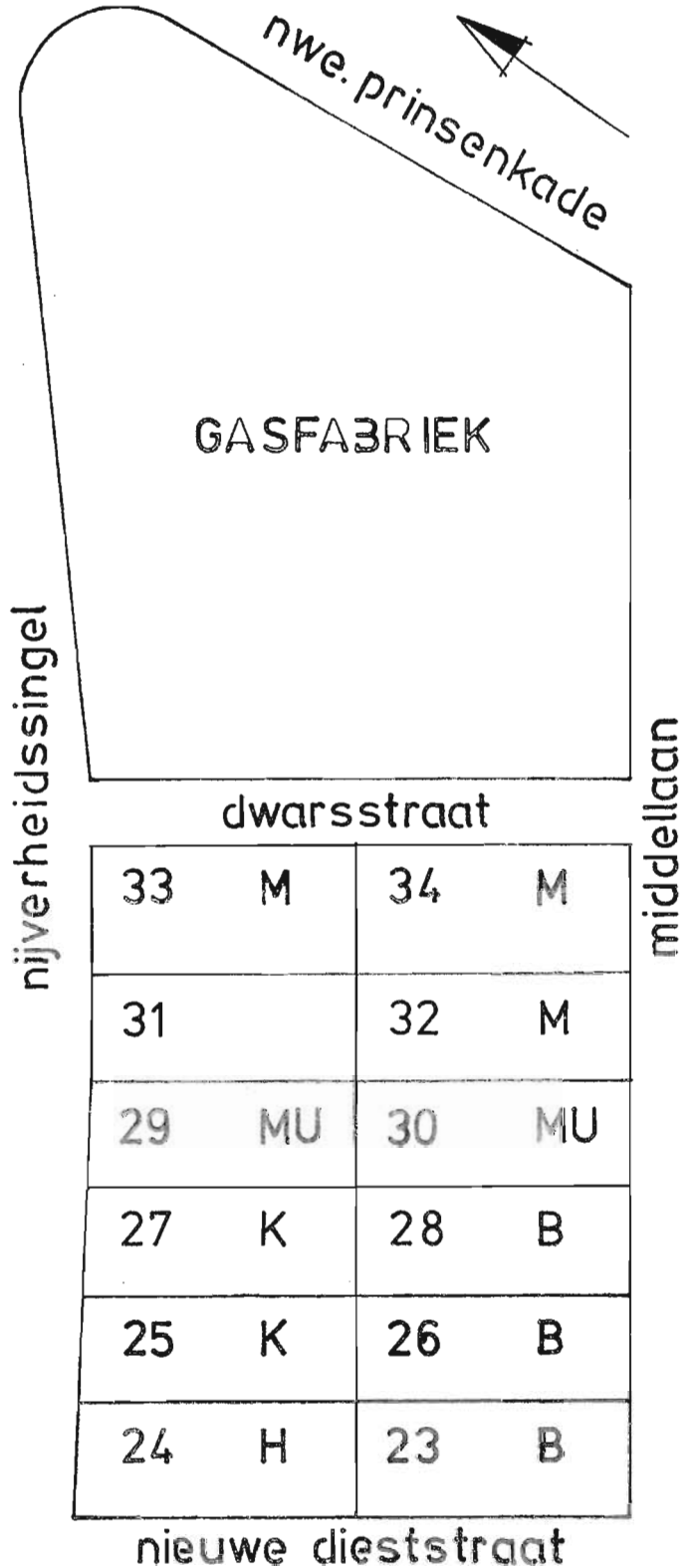
Bij de ontmanteling van de gasfabriek in 1953-1954 sloopte men de vijf ovens, de koelers, de fabrieksschoorsteen en de grote gashouder aan de Middellaan.⁵⁸ Het oostelijk deel van het terrein, waar de kolen- en cokesbunkers lagen en de stokerij-inrichting had gestaan, werd in 1955 bij transactie tussen de Gemeente Breda en de N.V. Kwatta geruimd voor de „industrieflat” van Kwatta aan de Markkade. Het resterende terrein met de daarop gelegen gebouwen werd ingericht voor de behuizing van de dienst Energie- en Waterleidingbedrijf (EnWa). Voor de EnWa werd onder andere in het voormalige zuiverhuis een houten tussenvloer aangebracht, zodat boven een tekenkamer en onder een garageruimte ontstond.⁵⁹ In de loop van de jaren zestig, toen de EnWa naar de Doornboslaan verhuisd was, verkocht de gemeente ook de laatste panden van de gasfabriek gelegen aan wat toen Nieuwe Prinsenkade heette. Tot 1980 vonden de firma's Lips & Van de Corput, Continental Breda en enige andere hier onderdak voor hun kantoren en magazijnen. Ze moesten uiteindelijk plaatsmaken voor het woningbouwproject „De Singel”, waardoor een geheel nieuwe bebouwingsperiode voor het perceel Nieuwe Prinsenkade-Middellaan-Nieuwe Dieststraat-Nijverheidssingel werd ingeluid.

Meeuwesen en Van de Vin

Daar de vestingstad Breda uit haar voegen barstte, mocht zij vooruitlopend op de vestingwet van 1874 reeds rond 1870 met de ontmanteling beginnen. Zo ontstonden in het begin van de zeventiger jaren de huidige singels. Vooral ten noorden van Breda kwam veel bouwgrond vrij, die men per kavel kon kopen van de „Domeinen”. De Gemeente had in dat verband vele gebieden voorzien van een stratenplan, zodat rond 1875 de eerste gebouwen al konden worden opgetrokken.⁶⁰ Op

1878

Blok III, kavel 23 -
kadastrale sectie A 2508,
24 - A 2509
25 - A 2510; 26 - A 2507;
27 - A 2511; 28 - A 2506;
29 - A 2512; 30 - A 2505;
31 - A 2513; 32 - A 2504;
33 - A 2514; 34 - A 2503.
B - P. A. de Bont;
H - Hoogendijk/Honig;
K - in 1883 aangekocht
door Kwatta;
M - Meeuwesen;
Mu - A. A. Mullens,
aangekocht in 1884;
Nijv.singel tot 1895 West-
binnensingel;
Nw Prinsenkade tot 1925
Gasstraat.

SCHAAL 1:1100
p. v. geel/h. muntjwerff

14 oktober 1878 vond de openbare veiling plaats van de kavels nr. 23 tot en met nr. 34 van blok III, het gebied omgeven door de Nieuwe Dieststraat, de Middellaan, de Dwarsstraat en de West-binnensingel (die al spoedig Nijverheidssingel zou heten). De kavels 23, 25, 26 en 28 werden gekocht door de suikerwerkfabrikant Victor Leurs, kavel 24 ging naar de houtkoper Willem Cornelis Hoogendijk, de kavels 27 en 31 werden verworven door de „Maatschappij tot aankoop en exploitatie van gronden”, speciaal voor dit doel in oktober 1878 door een aantal particuliere personen opgericht, de heer Steven Knaap, handelaar te Raamsdonk, verkreeg de kavels 29 en 30, de tabaksfabrikant Anthonie Johannes Meeuwesen tenslotte kocht de kavels 32, 33 en 34.⁶¹

In de wijk Middellaan-Leuvenaarstraat vertoonde de bebouwing een zekere variatie: naast huizen voor de minder-gegoeden en de arbeiders waren er verschillende werkplaatsen en fabrieken. De nijverheid vond hier een uitstekende lokatie aan de rand van de stad, bij een waterweg langs de West-binnensingel.⁶²

Als een van de eersten kreeg A. J. Meeuwesen in november 1878 toestemming om te beginnen met de bouw van een sigarenfabriek met herenhuis, woning en twee burgerwoningen, in september 1879 gevolgd door de bouw van drie woonhuizen met bovenwoningen, alles aan de Dwarsstraat. Het herenhuis was de fabrikantenwoning, waarin Meeuwesen zelf woonde, het had een veranda met uitzicht op een uitgestrekte tuin met fruitbomen.⁶³ Op de hoek van de Dwarsstraat en de West-binnensingel liet Meeuwesen nog een fabrieksgebouw neerzetten voor Ch. en H. van de Vin en Co., die er in januari 1884 hun tabakskerverij vestigden. De kerverij, die eigenlijk niet veel meer was dan een pakhuis, werd in april 1886 tot een echte fabriek omgebouwd toen Meeuwesen de gasmotor verving door een stoommachine met ketelhuis op de binnenplaats.⁶⁴ De woningen werden voor een deel bestemd als onderdak voor de werknemers van de sigarenfabriek, het merendeel werd echter verhuurd aan derden.

De tabakskerverij die Meeuwesen in 1893 had overgenomen van de heren Van de Vin werd in 1903 ingericht tot sigarendrogerij met een gasmotor van 5 pk; de stoommachine uit 1886 was inmiddels versleten. Deze sigarendrogerij werd in 1909 verplaatst naar de sigarenfabriek aan

de Balfortstraat; de voormalige tabakskerverij werd verhuurd als pakhuis. Omstreeks 1910 werd de sigarenfabriek opgeheven; in maart 1912 verkocht de familie Meeuwesen de panden van de Dwarsstraat aan de Gemeente Breda.⁶⁵

Hoogendijk - Honig en anderen

W. C. Hoogendijk liet ook al snel zijn terrein bebouwen; in juli 1879 zette hij er drie arbeiderswoningen neer. Een van deze huisjes bleef lange tijd bewoond door de timmerman M. van Zutphen, hij woonde naast de houtloodsen, die in 1886-1887 op de hoek van de Nieuwe Dieststraat en de West-binnensingel werden opgetrokken.⁶⁶

De heren Steven Knaap uit Raamsdonk en Willem van de Kieboom uit Oosterhout waren de eerste bouwers in blok III. Al in oktober 1878 hadden zij op kavel 29 een houten gebouw neergezet, dat gebruikt werd voor hun niet nader te bepalen handel. In 1882 werd de loods verkocht aan de kuiperij Gebroeders Simons uit Breda, die ze in augustus 1884 weer overdeed aan de theaterdirecteur Albert Mullens. Mullens was „ondernemer van publieke vermakelijkheden” en kon de enorme loods (36 bij 15 meter) goed gebruiken als winterberging van zijn kermis-attracties.⁶⁷

Kavel 30 behoorde ook nog steeds tot de koop van Knaap en Van de Kieboom, maar werd pas in 1886 bebouwd, toen Albert Mullens vergunning kreeg voor het bouwen van twee woonhuizen met bovenwoning aan de Middellaan. Hiervoor had hij een lening gesloten bij de kuiper Simons, die eiste, dat de houten loods welke als borg zou dienen, tegen brandschade verzekerd werd. Twee van de woningen werden bewoond door Mullens en diens verwanten, o.a. de weduwe Verpoort, waarschijnlijk zijn schoonmoeder; de beide andere werden verhuurd.⁶⁸

Het Waterlunet was bij de slechting van de vestingwerken geheel verdwenen. De Gemeente Breda had de nog vrijgekomen grond in eigendom en kon daardoor in 1880 op de hoek van de Dwarsstraat en de West-binnensingel een aantal gebouwen oprichten voor Gemeentewerken. Deze bestonden uit een magazijn met kantoor, alsmede een woning voor de meesterknecht H. C. de Jongh en een woonhuis voor de gemeente-

architect G. Lamers aan de singel. In 1892, na twaalf jaar dienst te hebben gedaan voor Gemeentewerken, werden de gebouwen in gebruik gegeven aan de Gasfabriek. De woning van de meesterknecht aan de Dwarsstraat werd bestemd voor de hoofdgasmeester P. van Gils, terwijl de woning van de architect gesplitst werd ter bewoning door de brugwachter Chr. Kijm en de boekhouder der Gasfabriek J. M. Scholte.⁶⁹

De suikerwerk- en chocoladefabriek van P. A. de Bont

In de nabijheid van de sigarenfabriek van Meeuwesen bouwde de firma P. A. de Bont in 1881 haar suikerwerkfabriek op de hoek van de Middellaan en de Nieuwe Dieststraat. Het hoofdgebouw van de fabriek had een rechthoekige plattegrond en was gelegen aan de straatzijde van de percelen sectie A. 2508, 2507 en 2506. Daarnaast waren er twee zijvleugels: aan de Nieuwe Dieststraat bestond die uit een fabriekshal met sheddak, waarvan de nok evenwijdig aan de straat liep, en twee woonhuizen die bewoond werden door de magazijnknecht A. Span en de portier J. W. Kijm. De andere vleugel bestond uit een lange hal met sheddak. Doordat men te maken had met een houtconstructie, die niet bestand was tegen de grote vloerbelasting welke de machines zouden geven, bestonden de beide hoekpartijen en de achterliggende vleugels uit één bouwlaag. Omdat de zijvleugels een zogenaamd sheddak of zaagtanddak hadden (een aantal daken evenwijdig aan elkaar, waarbij ieder dak een steile dakhelft heeft met glazen ramen) waren de hallen lichter en waren de tussenmuren vervangen door kolommen, die de dakconstructie ondersteunden.

Het hoofdgebouw aan de Middellaan had een kelderruimte, die vanaf de binnenplaats der fabriek te bereiken was; deze werd gebruikt voor de koeling van de chocolade. Het middendeel van het hoofdgebouw telde twee verdiepingen en had een ruim trappenhuis, waardoor het geheel een symmetrisch aanzicht kreeg. De machines en de opslagplaatsen van de grondstoffen lagen op de begane grond, op de eerste en tweede verdieping bevonden zich magazijnen en inpakruimten. De twintig meter hoge schoorsteen stond vlak aan de Nieuwe Dieststraat in de hoekpartij van het hoofdgebouw. Pas in 1897-1898 moesten de gebouwen worden

uitgebreid, waarschijnlijk bood de fabriek van 1881 speelruimte genoeg en was zij door de firma al bij voorbaat ruim opgezet.⁷⁰

Voor P. A. F. de Bont bleek in 1897 de noodzaak aanwezig om zijn fabriek uit te breiden. Eerst vond in oktober van dat jaar een verdubbeling plaats van de oostelijke vleugel, in februari 1898 gevolgd door de plaatsing van een tweede stoommachine in het fabriekslokaal naast de machinekamer in de westelijke vleugel. Men had nu de beschikking over een machine met een vermogen van 8 pk, aangevuld met een machine van 4 pk. Deze uitbreiding van het machinepark kostte fabrieksruimte, zodat, om het verlies weer goed te maken, in september 1898 de twee woonhuizen aan de Nieuwe Dieststraat met de erbij behorende tuin werden toegevoegd aan de fabrieksgebouwen. Het pand werd ingericht als pakhuis en in de tuin kwam een timmerloods. De voorgevel van het voormalige woonhuis werd aangepast aan de nieuwe functie.⁷¹

Dat men moest werken met twee verschillende stoommachines voor de aandrijving van de werktuigen in de fabriek bleek een onhoudbare toestand, bovendien kon de oude stoomketel het vermogen van 12 pk maar juist opvangen. Daarom werden de twee machines en de ketel in 1900 vervangen door een horizontale stoommachine van 100 pk en een liggende, ingemetselde ketel, die op dezelfde plaats opgesteld werden als de oude machines. De houthandelaar Honig maakte in dit verband nog vergeefse bezwaren wegens „het groote brandgevaar” dat zulk een machine zou opleveren; hij was blijkbaar bevreesd voor zijn houtloods aan de Nieuwe Dieststraat naast de fabriek van De Bont.⁷²

De bergplaatsen van de suikerwerkfabriek werden in 1906 vergroot door het volbouwen van een deel van het binnenterrein. In 1910 verbouwde men de werkplaats naast de machinekamer en bouwde een magazijn boven de beide ruimten. Dit magazijn werd doorsneden door vier luchtkokers, die op het dak uitkwamen en in verbinding stonden met de machinekamer en het ketelhuis. Het magazijn werd daarom ondersteund door ijzeren balken en kolommen.⁷³

In 1911 wist de firma P. A. de Bont de twee dubbelwoningen aan de Middellaan naast de fabriek te verwerven van de theaterdirectrice, de weduwe A. Mullens. Deze verkocht al haar bezittingen op dit perceel, de loods aan de Nijverheidssingel ging naar Kwatta. Nog in september 1911

werden de woningen verbouwd tot kantoor en magazijnen; in april 1912 werd het gedeelte van de fabriek, dat eraan grensde, op hoogte gebracht door er een verdieping op te zetten.⁷⁴

De verbouwingen in 1911/1912 waren blijkbaar toch niet voldoende om de produktie van suikerwerken op het gewenste peil te brengen, zodat men aan de groeiende vraag naar de produkten zou kunnen voldoen, want in mei 1912 verkreeg „P. A. de Bont” vergunning tot het oprichten van een „cacaofabriek”. In augustus 1912 werd in de nieuwe fabriek aan de Liniestraat de stoomketel geïnstalleerd die uit de Middellaan was meegenomen. De verlaten fabrieksgebouwen werden verkocht aan Kwatta, waar men ook met ruimtegebrek te kampen had.⁷⁵

Kwatta

Joseph Gustaaf van Emden kocht op 13 januari 1883, de dag van de oprichting der vennootschap, twee percelen grond aan de West-binnensingel. Van Victor Leurs, de firmant van „P. A. de Bont”, verkreeg hij perceel A2510; het aanliggend perceel A2511 nam hij over van de „Maatschappij tot aankoop en exploitatie van gronden”. Op dit terrein lieten J. G. van Emden en H. de Bont in 1883 een chocoladefabriek bouwen met een verticale stoommachine van 12 pk tot het aandrijven van de cacao-molen. Ook was er een cacao-brandery aan de fabriek verbonden.

De fabriek bestond uit één grote, ruime hal, dit in tegenstelling tot de suikerwerkfabriek, die in verscheidene lokalen was ingedeeld. Aan de singelzijde lag het kantoor en via een „vestibule” of inrijpoort bereikte men een open plaats, waaraan de werklokalen van de fabriek lagen. Het gebouw had één verdieping, waarin de magazijnen waren ondergebracht.⁷⁶ In 1884 en 1885 liet Van Emden op perceel A2511 naast de fabriek arbeiderswoningen bouwen voor de portier J. Verstrepen en de suikerwerker C. van der Plas. Door de in juli 1887 opgerichte vennootschap werd de fabriek vergroot; naast de fabriekshal werden een aantal werklokalen en opslagplaatsen gebouwd. Tevens werden enige nieuwe machines geïnstalleerd.⁷⁷

Op 17 maart 1891 werd het bedrijf, toen geleid door de energieke

August Emile van Emden, getroffen door een ramp. De fabriek brandde met voorraden en machines volledig uit, waarschijnlijk ten gevolge van een ontploffing van de stoomketel, daar de brand aanving met een steekvlam. Toch moeten de gevolgen van deze bedrijfsbrand niet worden overdreven, want de buitenmuren bleven gespaard (en hielden het nog tot 1915 uit), de administratie kon nog uit het kantoor worden gered en van de belendende houtloodsen van W.C. Hoogendijk verbrandde „zelfs geen splinter”. De schade was eerder toe te schrijven aan het verlies van de kostbare grondstoffen (cacaobonen) en van de machinerieën. Maar al na één maand kon de firma J. G. van Emden en Co. weer „cacao-chocolade” fabriceren, dank zij het krachtdadig optreden van enkele machinefabrikanten (waarvan de namen onbekend zijn gebleven), die snel de benodigde apparatuur leverden.⁷⁸

Na het faillissement van Van Emden kwam de fabriek dus in handen van de gebroeders Stokvis. Ze was helemaal opnieuw ingericht, zodat pas in 1897, zes jaar na de bedrijfsbrand, de stoommachine moest worden vervangen. Op een deel van de binnenplaats kwam nu een machinekamer met ketelhuis en fabrieksschoorsteen. Hiermee was de produktiecapaciteit van de Kwatta-fabriek aanzienlijk vergroot en was het mogelijk nieuwe installaties in gebruik te nemen. Een droogkamer met bergplaats werd in 1899 ingericht. Het vervoer vond in later tijd door Kwatta zelf plaats, de eerste paardenstal met tuigkamer werd in maart 1900 gebouwd. De paarden van Kwatta waren de pronkstukken van het bedrijf en werden geselecteerd en onderhouden door de bedrijfsleider, A. Neyens.⁷⁹

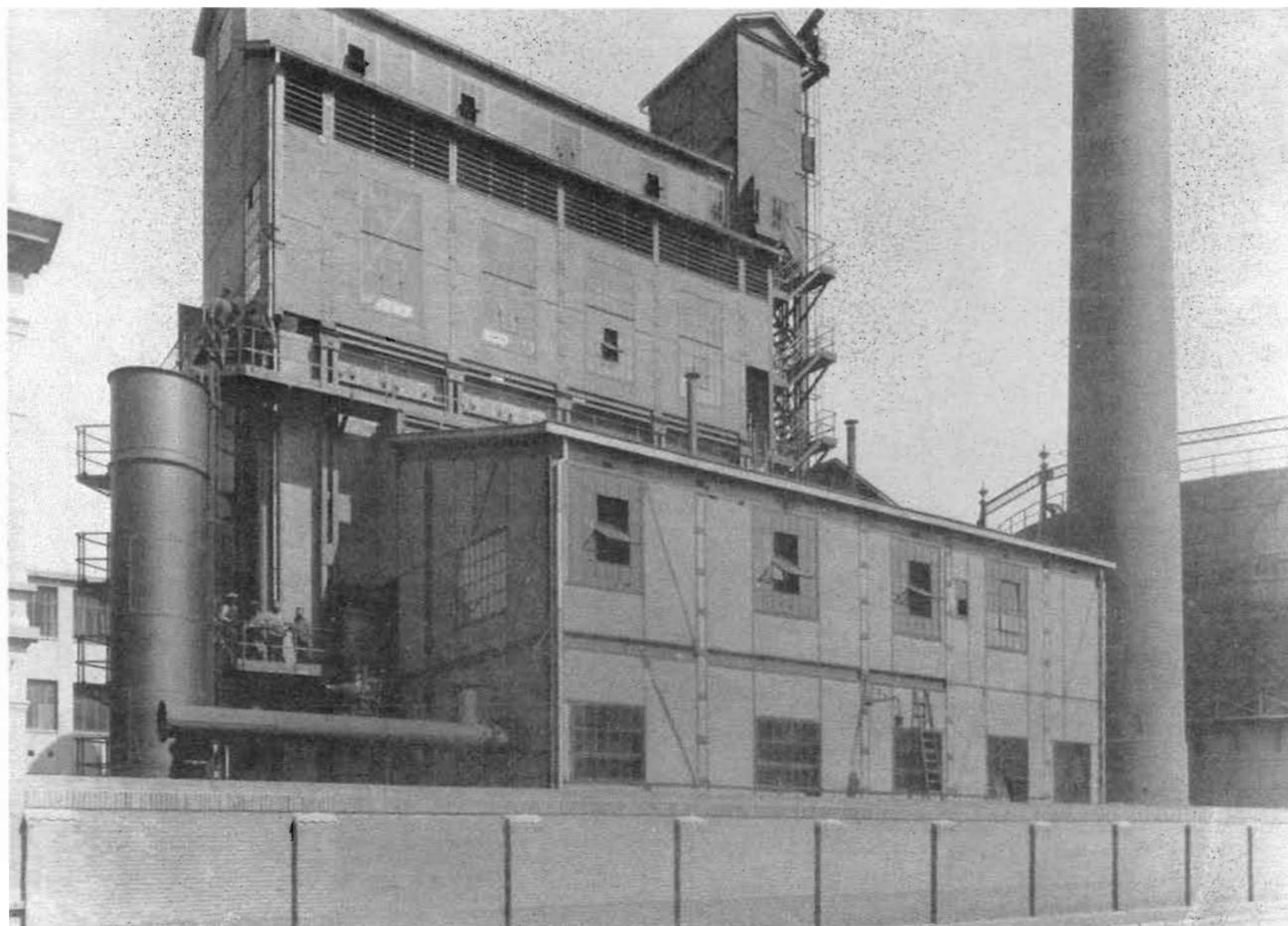
De gebroeders Stokvis hadden in 1897 kunnen volstaan met de vernieuwing van de zogenaamde aandrijfunit (stoommachine plus ketelhuis), de fabrieksruidten zelf waren sinds 1891 niet noemenswaardig uitgebreid. In 1904 werd de kleine droogkamer, die in 1899 in gebruik was genomen gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw. Deze bestond uit een gemetselde kelder „uitsluitend dienende voor afkoeling der chocolade”, daarboven een werkplaats, de verdieping hierboven was bestemd als bergplaats. Door de souterrain-achtige kelder had dit gebouw vloeren, die ongelijk lagen ten opzichte van het hoofdgebouw der fabriek.⁸⁰

De zaken gingen goed. Nadat men in 1907 de verpakte reep had geïntroduceerd, werd in 1909 de nieuwbouw van 1904 met één verdieping verhoogd en tevens aan de singel naast het kantoor een soortgelijk pand opgericht. Het fabrieksterrein kende nu twee binnenplaatsen, van elkaar gescheiden door de grote fabriekshal. Door deze laatste bouw van 1909 was het terrein zoals het in 1883 door Van Emden was gekocht (A2510 en A2511 = sectie A4849), geheel vol geraakt. De uitbreiding van april 1911 lag dan ook buiten dat oorspronkelijk Kwatta-terrein en wel aan de Nieuwe Dieststraat, waar Stokvis de arbeiderswoningen van de houthandelaar Honig kon overnemen en slopen. De fabriek kreeg er een ruim gebouw bij en een uitgang in de vorm van een steeg naar de Nieuwe Dieststraat. Voor het eerst werd gebruik gemaakt van een betonconstructie.⁸¹

Dat de omzetting van de familiefirma in een naamloze vennootschap nieuwe wegen had geopend, bleek wel toen Kwatta, na eerst al in 1911 het terrein van de weduwe Mullens gekocht te hebben, in juli 1912 het fabrieksterrein meer dan verdubbelde door de overname van de fabrieksruimten van „P. A. de Bont” aan de Middellaan en de Nieuwe Dieststraat.⁸²

Het met de fabriek verbonden kantoor van Kwatta was in 1912 veel te klein geworden voor de administratie van het grootbedrijf. De fabriekslokalen van P. A. de Bont waren te zeer verouderd en versnipperd om er een grote produktiehal van te maken, maar ze lagen in de Middellaan wel mooi in het oog. Daarom werd in augustus 1912 de begane grond van het pand Middellaan 8 tot kantoorgebouw ingericht. Wilde Kwatta verder nog op enigerlei wijze profiteren van de verkregen gebouwen, dan moest men een nieuwe stoommachine plaatsen in de machinekamer aan de Nieuwe Dieststraat. De firma P. A. de Bont had immers haar stoommachine, die zij in 1900 had aangeschaft, gedemonteerd.⁸³

In 1912 waren tussen de voormalige ruimten van P. A. de Bont en Kwatta enkele scheidingsmuren weggebroken; toch bleven het twee verschillende gebouwen. Dit was natuurlijk onhoudbaar, wilde men althans in het gehele complex produceren. Daarom werd aan de Bredase firma in betonwerken H. Vriens opdracht gegeven tot het bouwen van een

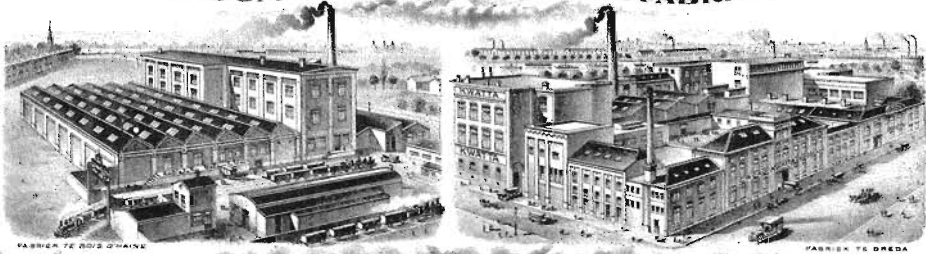
14. Foto vanuit dezelfde gezichtshoek als no. 13, nu na de nieuwbouw van de stokerij en oveninstallatie van de gasfabriek, 1922.

Gemeentearchief Breda.

TELEGRAM - ADRES
KWATTA - BREDA

INTERCOMMUNAAL
TELEFOON N°90

STOOM CHOCOLADE & CACAOFABRIEK

“KWATTA”

KWATTA CHOCOLATE & COCOA LTD

BREDA (HOLLAND)

INTERC. TELEFOON N° 81 Kantoor.
INTERC. TELEFOON N° 180 Woonhuis

CACAO Exportatie Oost en West Indie

PA DE BONT, BREDA

OPGERICHT 1840

Breda, den 16 April 1908
De Heeren Burgemeester
en Wethouders te Breda.

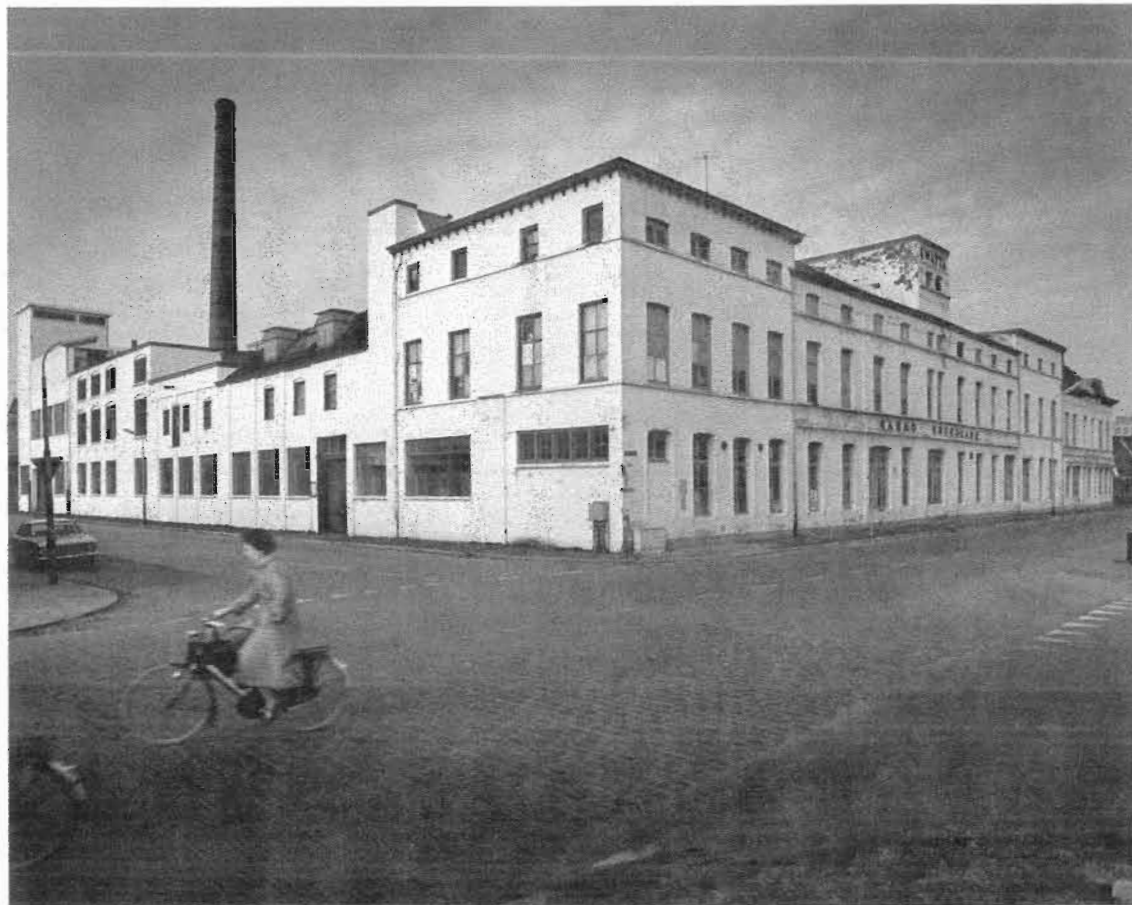
15. Briefhoofden van de Kwattafabriek en de Suikerwerkfabriek van P. A. de Bont, resp. uit 1919 en 1908. Twee „vertekende” beelden van de fabrieksgebouwen op de hoek Middellaan-Nieuwe Dieststraat.

Gemeentearchief Breda.

16. Tegeltabelau van de fabrieksgebouwen te Breda van N.V. Kwatta, in 1923 aangeboden aan Aug. Neyens. Boven de chocoladefabriek aan de Middellaan (zie ook foto no. 10). Onder de fabriek langs de spoorbaan, op deze plaats staat nu de C.S.M.

Foto Gemeentearchief Tilburg.

17. De Kwattafabriek op de hoek Middellaan (rechts) - Nieuwe Dieststraat in 1978. Aan de Middellaan de suikerwerkfabriek uit 1881 met de hoekpartijen en geheel rechts de woning van A. Mullens uit 1886. In de Nieuwe Dieststraat eerst de zijvleugel van de fabriek aan de Middellaan en vervolgens het woonhuis uit 1881, de fabriek uit 1911 en het ketelhuis uit 1936 met kolensilo.

Foto Sybolt Voeten

Gemeentearchief Breda.

langwerpig verbindingspand op het binnenterrein, dat transport van het ene fabrieksdeel naar het andere mogelijk maakte.⁸⁴

Toen men in 1915 de schok te boven was die het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog teweeg had gebracht, onderging Kwatta een explosieve ontwikkeling. Binnen zeven jaar werden niet alleen twee nieuwe fabrieken in Breda gebouwd, maar werden, zoals hierboven reeds werd vermeld, ook fabrieken opgericht in België, Duitsland en Frankrijk. De enorme uitbreiding in Nederland van 1915 en 1916, waarbij onder andere de oude Kwatta-fabriek van 1883 werd gesloopt, verliep in fasen, wat noodzakelijk was om de voortgang van de produktie niet te belemmeren. Eerst werden in 1915 twee nieuwe gebouwen, waaronder een grote machinehal, op het braakliggend terrein naast de fabriek neergezet. Dit terrein was voor een groot deel het perceel, dat eigendom was geweest van de weduwe Mullens, het andere perceel grond verkreeg Kwatta in 1915 van de Gemeente Breda. De uitvoering van dit grote werk berustte bij de Industriële Maatschappij F. J. Stulemeyer en Co. uit Breda, een bedrijf dat al een goede reputatie had op het gebied van betonconstructies. In de bouwplannen van 1915 was ook de plaatsing van een hoge fabrieksschoorsteen begrepen; hiervoor werden enige werklokalen van de oude fabriek gesloopt, hetgeen geen belemmering opleverde voor de cacao- en suikerproduktie.⁸⁵ Vervolgens konden in 1916 delen van de oude suikerwerkfabriek en de oude Kwatta-fabriek gesloopt worden om respectievelijk plaats te maken voor de vormerij en een kleine machinehal. Het jaar daarop werden nog aanvullende werkzaamheden verricht. Voor het eerst bleek ook dat reclame een wezenlijk onderdeel vormde van het Kwattabedrijf; men denke aan de Kwattasoldaatjes, waarmee kado's verkregen konden worden. In 1917 werd namelijk het uit 1909 stammende fabriekspand aan de Nijverheidssingel ingericht voor de reclameafdeling.⁸⁶

De onstuimige groei die Kwatta doormaakte, eiste een nieuwe Cacao-fabriek, die op 21 mei 1921 feestelijk werd geopend. Ze stond aan de Markkade ter plaatse van de huidige suikersilo's van de C.S.M. In de fabriek aan de Middellaan vond nu alleen nog de chocoladeproduktie plaats. Een journalist van de Bredasche Courant werd in de ochtend van de openingsdag rondgeleid door de bedrijfsleider Neyens.

Eerst bezochten zij de „kolossale gebouwen” aan de Markkade, daarna volgde een bezoek aan „de gebouwen der eigenlijke fabrieken”. De beschrijving van deze laatste wil ik u niet onthouden: „... Het eerst kwamen we in de grote machinehal. Hier staan maar eventjes 6 melangeurs (mengmachines), 13 stalen wrijfzalen, dienend voor het fijnmalen en 6 wrijfzalen, dienend voor de definitieve afwerking der chocolade. Als dan hier de chocolade gemaakt is, gaat zij in de hiernaast gelegen vormerij, waarbij zich in een haast eindeloze ruimte koelinrichting en koelkelders aansluiten. Van hieruit kwamen wij in de afdeling „verpakking” waar in een groote luchtige ruimte en prachtig licht een 100-tal meisjes zitten met vriendelijke witte mutsjes en heldere grijze schortjes. De helderheid lacht u hier tegen, waarbij nog komt de omstandigheid dat, evenals in alle andere lokalen, ook hier de wanden met sneeuw witte tegeltjes zijn afgezet. Het is eenig. Daarnaast liggen de expeditiezalen. Boven waar eveneens alle wanden met witte tegeltjes zijn afgezet, bevindt zich de confiserie voor het maken der zogenaamde fijne bonbons. Er worden hier een 15-tal koperen kookpannen geplaatst. Daarbij sluit zich aan de zoogenaamde glaceerinrichting. Tenslotte bezochten wij nog de verpakkingsmagazijnen en kantoren, waarmede onze rondgang door dit reusachtig bedrijf geëindigd was”.⁸⁷

De enorme nieuwbouw van Kwatta, zowel aan de Markkade als in het complex aan de Middellaan bood voor dit laatste de ruimte die nodig was om in de daaropvolgende jaren een aantal verbeteringen aan te brengen. Zo werden onder andere de hoekpartijen van de voormalige suikerwerkfabriek in 1927 verhoogd. Vooral in de dertiger jaren heeft men veel gedaan om aan de Nieuwe Dieststraat de produktieruimten en de magazijnen onderling beter bereikbaar te maken.⁸⁸ Dat Kwatta de gebouwen aan de Nieuwe Dieststraat niet vervangen heeft door een nieuwe fabriekshal, zoals met de Kwattafabriek van 1883 wél is gebeurd, kan waarschijnlijk als volgt worden verklaard. Op de hoek van de Nieuwe Dieststraat en de Nijverheidssingel stond nog de houtloods van Honig, deze kon pas in 1936 door Kwatta worden verworven. Toen verkeerde Nederland echter in de economische crisis aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog, zodat Kwatta de uitbouw beperkte tot de sloop

van de houtloods en het ter plaatse oprichten van een nieuw ketelhuis. De hele wand aan de Nieuwe Dieststraat in de bouwplannen meenemen was iets wat niet meer haalbaar was en dus achterwege moest blijven. Andere delen van de fabriek van vóór de nieuwbouw van 1915 waren nog niet afgeschreven, sloop zou dus kapitaalvernietigend zijn geweest. Wel werd in 1937 het oude ketelhuis aan de Nieuwe Dieststraat verbouwd om dit lokaal tenminste bruikbaar te maken voor andere doeleinden.⁸⁹

Een bouwaanvraag van 13 september 1940 illustreert intussen overduidelijk de benarde situatie van het fabriekscomplex aan de Middellaan: „Inwendige verbouwing, waardoor verschillende bedrijfsruimten met elkaar worden verbonden tot een meer economisch geheel”.⁹⁰

Na de Tweede Wereldoorlog werd Kwatta getroffen door een economische neergang, onder andere door de algemene malaise in de cacao-verwerkende industrie. Hierdoor kon het gebeuren, dat Kwatta in 1955 met de Gemeente onderhandelde om te komen tot een grondruil. Een groot deel van het terrein van de Gasfabriek werd eigendom van Kwatta, terwijl de Gemeente Breda de Kwattafabriek langs de spoorlijn aan de Markkade verkreeg. Het ambitieuze plan om van deze oude fabriek een industrieflat te maken mislukte; na enkele jaren werd ze met de grond gelijk gemaakt om plaats te maken voor het N.S.-hoogspoor. De gebouwen hadden tot dan toe nog dienst gedaan als pakhuis, maar ze keerden in een zeer vervalende staat.⁹¹

Toch vond in 1949 zelfs nog nieuwbouw plaats ter vervanging van de oude reclameafdeling. Dit moet gezien worden in het licht van de verdwijning der fabriek aan de Markkade. Dat op sociaal gebied de tijden inmiddels gewijzigd waren, viel te constateren aan de inrichting van een kantine, waar men toneelopvoeringen kon houden en films vertonen. De kantine met daktuin werd in 1949 op de bestaande gebouwen aangelegd; de daktuin bood een mooi uitzicht over de Bredase binnenstad.⁹²

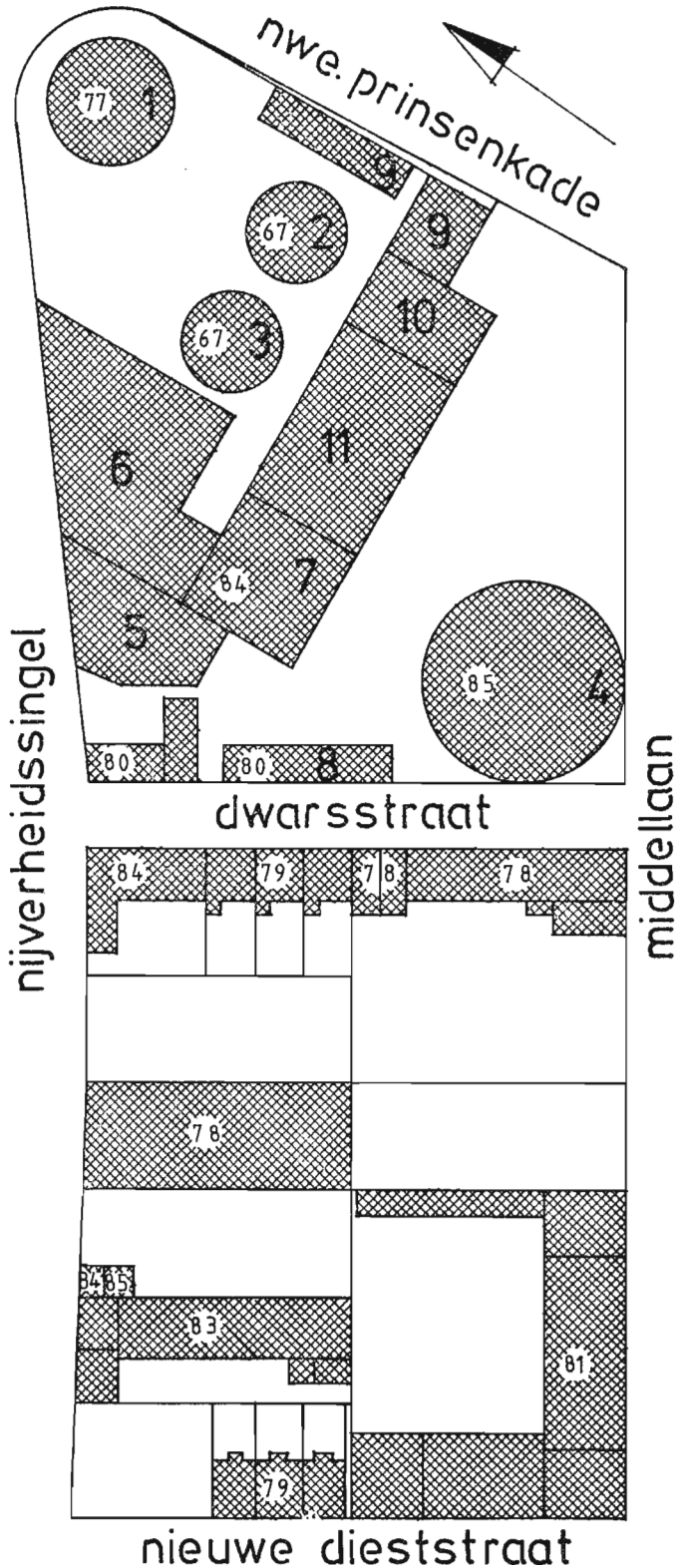
Op het nieuw verkregen terrein aan de Middellaan liet Kwatta magazijnen bouwen in de voormalige kolenbunkers van de Gasfabriek. In de vijftiger en zestiger jaren vonden nog enkele kleine verbouwingen plaats, maar die konden niet voorkomen dat de fabriek op het laatst ook nauwelijks meer geschikt was voor de massaproductie van chocoladeartikelen.⁹³

1885

Blok III met eerste bebouwing

- 1878 - Sigarenfabriek van A. J. Meeuwesen met heerenhuis (Dwarsstraat) woning (Middellaan) en twee burgerwoningen (Dwarsstraat)
- 1878 - Houten loods van S. Knaap
- 1879 - Drie arbeiderswoningen gebouwd door W. C. Hoogendijk (Nieuwe Dieststraat)
- 1879 - Drie burgerwoningen met bovenwoning gebouwd door A. J. Meeuwesen (Dwarsstraat)
- 1881 - Chocolade- en suikerwerkenfabriek „P. A. de Bont” met twee woningen (Nwe Dieststraat)
- 1883 - Chocoladefabriek „Kwatta”
- 1884 - Tabakskerverij van Ch en H van de Vin (Dwarsstraat)
- 1884 - Arbeiderswoning gebouwd door „Kwatta”
- 1885 - Arbeiderswoning gebouwd door „Kwatta”
- Gasfabriek
- 1 - gashouder van 1877
 - 2+3 - telescoopgashouders in gashouderputten, verbouwd in 1867
 - 4 - gashouder van 1885
 - 5 - magazijn
 - 6 - steenkolenloods
 - 7 - stokerij, uitgebreid in 1884
 - 8 - werkplaats en smederij
 - 9 - kantoor
 - 10 - machinehal met turbine e.d.
 - 11 - koelhuis en andere apparatuur
- 1880 - Magazijn en werkplaats Gemeentewerken Breda, met woning van de gemeentearchitect (Nijverheidssingel) en woning opzichter (Dwarsstraat)

SCHAAL 1:1100
p. v. geel/h. muntjeverff

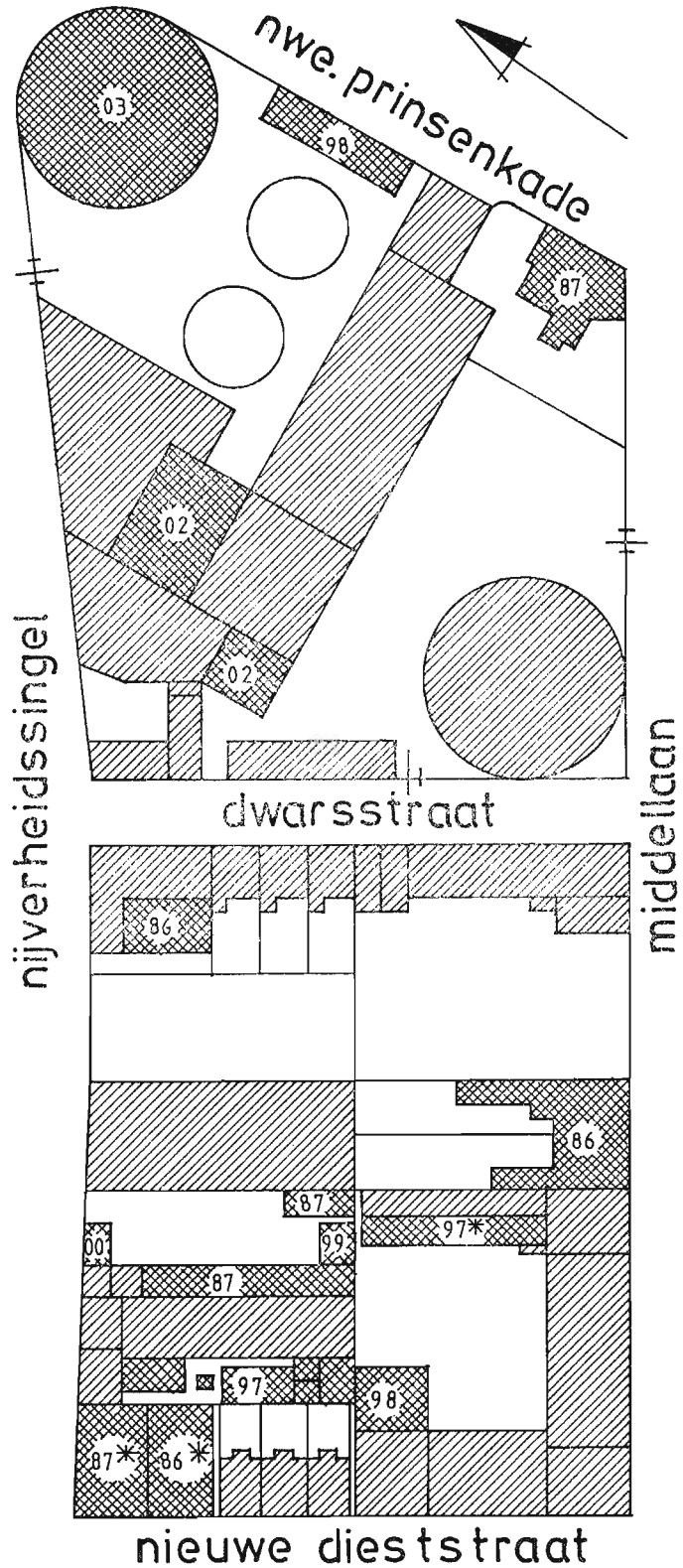

1905

Uitbreidingen

- 1886 - Ketelhuis met machinekamer voor de tabakskerverij van Ch en H van de Vin
- 1886 - Twee woningen met bovenwoning gebouwd door A. Mullens (Middellaan)
- 1886* - Houtloods van W. C. Hoogendijk
- 1887* - Tweede houtloods van W. C. Hoogendijk (Nwe Dieststraat)
- 1887 - Uitbreiding magazijnen en werkplaatsen Kwatta
- 1887 - Herenhuis voor de directeur van de Gasfabriek (Nw Prinsenkade)
- 1897 - Machinekamer en ketelhuis met schoorsteen voor Kwatta
- 1897* - Uitbreiding suikerwerkenfabriek P. A. de Bont
- 1898 - Verbouw van twee woningen (Nwe Dieststraat) en uitbreiding suikerwerkenfabriek P. A. de Bont
- 1898 - Kantoor Gasfabriek (Nw Prinsenkade)
- 1899 - Droogkamer voor Kwatta
- 1900 - Tuigkamer met paardenstal voor Kwatta
- 1902 - Uitbreiding stokerij Gasfabriek
- 1903 - Plaatsing van een nieuwe gashouder

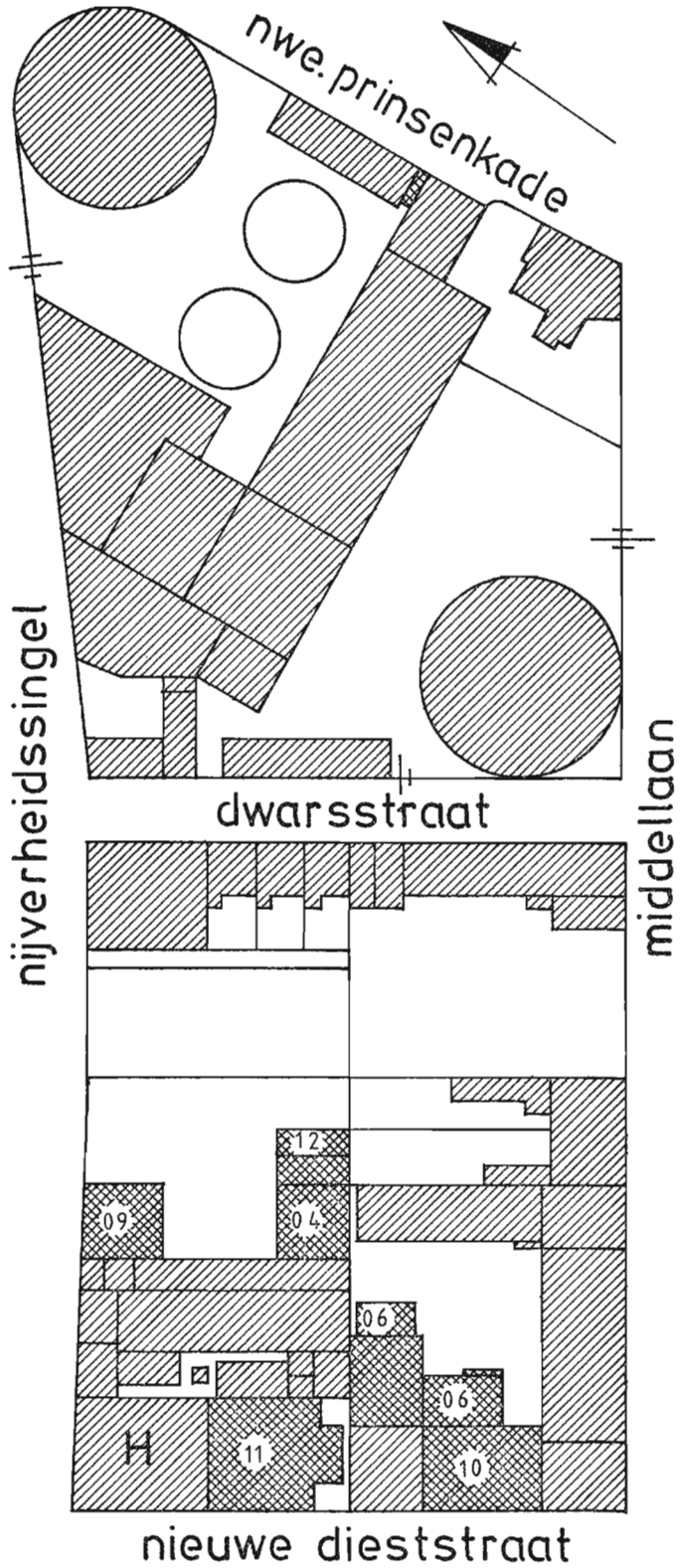
SCHAAL 1:1100
p. v. geel/h. muntjewerff

1912

Tot aan de overname van de fabrieksgebouwen van P. A. de Bont door Kwatta in juli 1912.

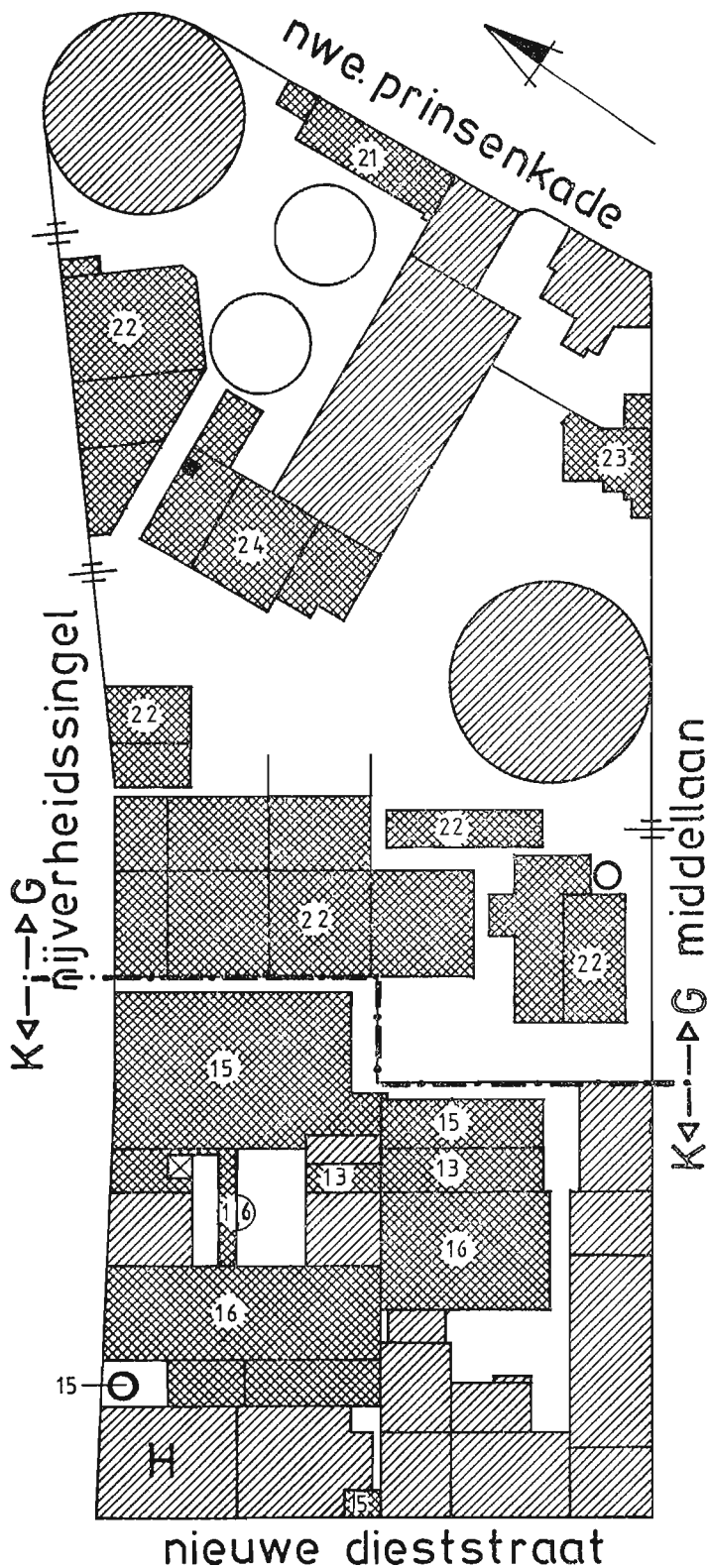
- 1904 - Werkplaats met kelder voor Kwatta
 - 1906 - Uitbreiding magazijnen P. A. de Bont
 - 1909 - Uitbreiding werkplaats en magazijn Kwatta
 - 1911 - Uitbreiding Kwatta (Nwe Dieststraat) eerste toepassing van betonconstructie in het complex
 - 1912 - Bergplaats voor Kwatta
- H - Houthandel
J. J. Honig

SCHAAL 1:1100
p. v. geel/h. muntjwerff

1923

- Nieuwbouw Kwatta
1913 - Verbindingspand
tussen de oude
Kwatta en de
voormalige
P. A. de Bont
- 1915 - Nieuwbouw
(grote machinehal,
schoorsteen,
kolensilo) Kwatta
- 1916 - Nieuwbouw
(kleine machinehal,
vormerij) Kwatta
- Nieuwbouw Gasfabriek
- 1921 - Verbouwing
kantoren
(Nwe Prinsenkade)
- 1922 - Stokerij met
oveninstallatie
(Middellaan) en
kolenbunkers met
transportinrichting
(Nijverheidssingel)
- 1922 - Bijgebouw no. 1,
smederij en
fitterswerkplaats
(Nijverheidssingel)
- 1923 - Bijgebouw no. 2,
bergplaats en
woning gasmeester
(Middellaan)
- 1924 - Bijgebouw no. 3,
kantoor met
magazijn en
stokerij
- ... - Erfscheiding
„NV Kwatta” en
„Gemeente Gas-
fabriek”

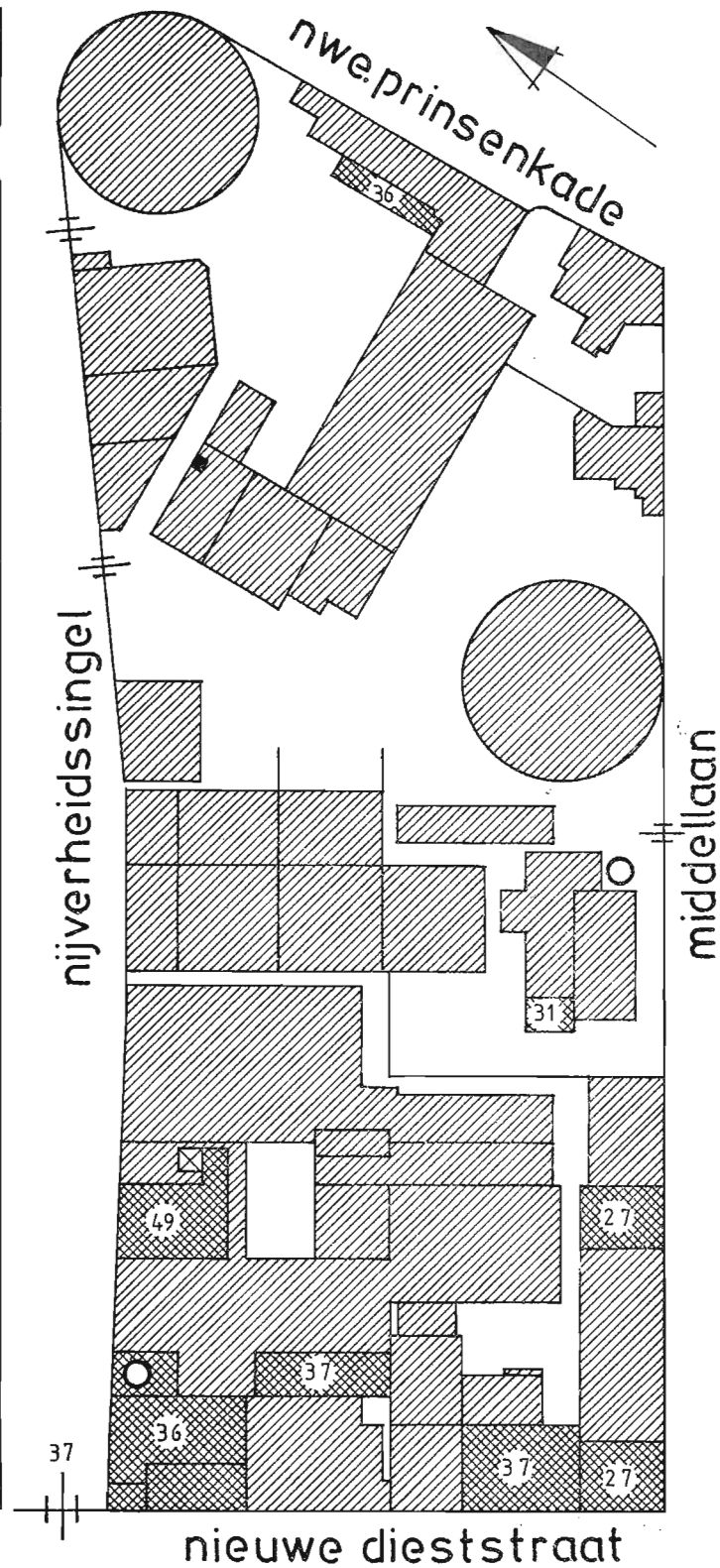
SCHAAL 1:1100
p. v. geel/h. muntjwerff

1932

Voor de ontmanteling van de Gasfabriek

- 1927 - Opbouw hoekpartijen kantoorgebouw Kwatta (Middellaan)
- 1931 - Bijbouw vijfde oven aan de stokerij van de Gasfabriek
- 1936 - Uitbreiding kantoor Gasfabriek
- 1936 - Nieuwbouw ketelhuis en kolensilo voor Kwatta
- 1937 - Verbouw voormalige machinekamers en ketelhuizen van Kwatta en P. A. de Bont
- 1937 - Afsluiting Nijverheidssingel als openbare weg
- 1949 - Nieuwbouw Kwatta ter vervanging van een oud fabriekspand

SCHAAL 1:1100
p. v. geel/h. muntjewerff

III. DE VORMGEVING, KORT OVERZICHT

Over de vormgeving van het Nederlandse fabrieksgebouw in het algemeen is nog weinig bekend en weinig geschreven; ik moet mij daarom beperken tot enkele losse opmerkingen.⁹⁴

De fabriek van suikerwerken van de firma P. A. de Bont uit 1882 werd monumentaal ontworpen. Het in feite puur functionele gebouw kreeg zodoende een symbolische betekenis voor de positie van de fabrikant en was representatief voor zijn onderneming; niet voor niets koos Kwatta dit pand in 1912 als kantoorgebouw. De eigentijdse bouwkunst diende als voorbeeld. De fabriek viel daarom op door stijlmiddelen als vooruitspringende middenpartijen, nadruk op de hoeken van het gebouw, historische versieringen en het wit-gele pleisterwerk, dat bij veel negentiende-eeuwse overheidsgebouwen voorkomt.

De Kwatta-fabriek van J. G. van Emden uit 1883 was, voorzover ik dit mag opmaken uit het restant van de achtergevel en van een deel van de zijgevel, dat bij de sloop in 1979 zichtbaar werd, zakelijk van vormgeving. Het gebouw was niets meer dan een omhulsel van rode baksteen, waarbinnen zich het produktie-apparaat bevond. In tegenstelling tot het monumentale pand van P. A. de Bont was Kwatta één grote werkplaats (bedrijfshal). De bijgebouwen van 1904 en 1909 hadden dezelfde simpele baksteen-architectuur als de fabriek van 1883.

De sigarenfabriek van Meeuwesen uit 1878 was een typisch voorbeeld van een zogenaamde „manufactuur”; er behoefden geen speciale eisen aan het gebouw gesteld te worden. Het zag er dan ook precies zo uit als de woonhuizen die in die tijd in neo-stijlen werden gebouwd. De negentiende-eeuwse bouwkunst kenmerkte zich door het hergebruik, op geheel eigen wijze, van oude bouwstijlen. De neo-stijlen (neo-renais-sance en neo-barok) beperkten zich hier tot de voorgevel en waren eveneens te zien aan het woonhuis van A. Mullens uit 1886 naast de suikerwerkfabriek en aan de woning van de directeur van de Gasfabriek uit 1887.

De Gasfabriek was verbouwd in een neo-gotische stijl, met rondboogfriezen en stalen boogvensters met fraaie roedenverdeling; de verdere vormgeving werd sterk bepaald door de technische installaties, die het gebouw bevatte. Het fabriekscomplex is hierdoor zowel monumentaal (gezien de bouwstijl) als zakelijk (gezien de groepering en omvang van de gebouwen). Over de architectuur van de fabriek uit 1858 is door de vele verbouwingen (en het gebrek aan originele bouwtekeningen!) moeilijk iets zinnigs te zeggen. Aangenomen mag worden, dat het gebouw eenvoudig was opgezet, per slot van rekening was de bouwer, John Bryan, civiel ingenieur.

Bij het begin van de twintigste eeuw werd een andere vormgeving mogelijk door de invoering van het gewapend beton als nieuw bouw-materiaal. De gebouwen werden vooral ruimer van opzet (grotere ramen, minder binnenmuren). De eerste toepassingen van het gewapend beton in de nieuwbouw van 1911 en 1913 bleven beperkt tot de inwendige constructie van de bouwwerken. Bij de nieuwbouw van 1915 en 1916 bleef het betonskelet zichtbaar in de buitengevel, de tussenruimten werden nog steeds opgevuld met metselwerk, dat werd bepleisterd. De vormgeving werd streng zakelijk, in details zijn echter de bouwtradities nog te herkennen: de betonnen vloerondersteuning deden nog sterk denken aan de houtenvloer-balkenconstructies en aan de buitengevel vormden de twee verticale reeksen laaddeuren nog een herinnering aan de manier, waarop voorheen pakhuizen werden gebouwd. Pas de uitbreidingen van 1936 en 1949 waren uitgevoerd in een geheel eigen moderne betonarchitectuur.

De architectuur uit deze periode (1915-1930) met benamingen als „De Stijl”, „Functionalisme” en „Nieuwe Zakelijkheid” werd gekenmerkt door een economische en functionele bouwwijze: het bouwwerk moest ontwikkeld worden uit de praktische eisen. De wand of muur was doorbroken en de scheiding van binnen en buiten werd teniet gedaan door de toepassing van betonkolommen en veel glas. De gevel van Kwatta aan de Nijverheidssingel was wit gepleisterd en had raamvlakken met een grote onderverdeling in blauw geverfd ijzerwerk. Het zichtbare betonskelet gaf de gevelwand een verticale werking, waardoor het ge-

bouw hoger leek dan het in werkelijkheid was. Zoals de meeste gebouwen van de Stijl-groep zag het Kwatta-gebouw er door het grote grauwwitte vlak vervallen uit.⁹⁵

Architecten worden meestal niet met name genoemd; daarbij komt, dat het juist de ingenieurs waren die de bouw van fabrieken tot hun taak rekenden; een mooi voorbeeld is de gasfabriek van 1858, ontworpen door de civiel-ingenieur John Bryan. Onder de personen die borg stonden bij de aankoop van kavels in 1878 zijn enkele ontwerpers en bouwers aan te wijzen.⁹⁶ Vermoedelijk waren deze ook betrokken bij de bouwactiviteiten op deze percelen. Een van hen is bijvoorbeeld Johannes Michael Marijnen uit Breda, die de ontwerper was van de suikerwerkfabriek van De Bont aan de Middellaan; hij had als gerenommeerd architect ook de tegenwoordige stadsschouwburg, toen „Concordia”, ontworpen.⁹⁷

De sigarenfabriek van Meeuwesen in de Dwarsstraat was gebouwd door de architect Antonius Verlegh uit Breda en de Ginnekense aannemer Bartholomeus Verlegh. De houtloodsen van W. C. Hoogendijk werden getimmerd door de aannemer Barend Dijkerman, terwijl de houtkoper Cornelis Mol, ook weer een Bredanaar, de houten loods voor Knaap (later van Mullens) bouwde.

Bij de Kwatta-fabrieken van na 1912 waren het de ingenieurs van de Bredase firma's H. Vriens (B.B.M.) en F. J. Stulemeyer en Co. (IGB), die over de kennis en ervaring beschikten om fabrieken van gewapend beton te bouwen. De architect Joh. A. van Dongen, bna uit Breda heeft mogelijk het ontwerp gemaakt voor de fabrieksgebouwen van 1915 en 1916.⁹⁸ Thom Zweegers, eveneens een Bredase architect, leverde het ontwerp voor de nieuwbouw van 1949 met kantine en daktuin.

Onderhandse akte waarbij het Waterlunet aan de Gemeente Breda wordt afgestaan, 24 oktober 1857.

Johan Adriaan Feith kapitein eerstaanwezend ingenieur te Breda, daartoe gemagtigd bij de aanschrijving van den heer Minister van Oorlog van den 25 juni 1857, bureau der genie no 45B en.....

Burgemeester en wethouders der gemeente Breda, daartoe gemagtigd bij besluit van den gemeenteraad van 6 mei 1857 Litt D, verklaren:

de eerstvermelde aan de gemeente Breda in erfpacht af te staan een gedeelte rijks militairen grond, in de zoogenaamde Waterlunet, gelegen buiten de Waterpoort der vesting, ter grootte van achttien honderd vierkante el, en zulks tot het oprigten van eene gaz-fabriek.

de laatstvermelden het gebruik in erfpacht van dien grond te aanvaarden onder de volgende voorwaarden, als:

1. dat het in erfpacht afgestaan gedeelte gronds, door de gemeente en ten koste van haar zal worden afgesloten, en daarvoor door haar aan het bestuur der domeinen, jaarlijks als huur, zal worden betaald, twee cent voor elke vierkante el grond en alzoo zes en dertig gulden.
2. dat door en ten koste van de gemeente de Waterlunet zal worden vergroot, volgens een door den Minister van Oorlog goedgekeurd ontwerp.
3. dat de gaz-fabriek, waarvan de schoorsteen ongeveer twintig el hoog zal zijn, zal worden gemaakt in overleg met den vermelden eerst-aanwezenden ingenieur, naar een insgelijks door den Minister van Oorlog goedgekeurd ontwerp, en dat de inrigting, daarnaar vervaardigd, wat het uitwendige der gebouwen betreft, niet zal worden veranderd dan met toestemming van den Minister van Oorlog.
4. dat de weg van de fabriek naar de Waterpoort en het bovendek van de brug in dien weg steeds door en ten koste van de gemeente, ten genoegen van dien ingenieur zullen worden onderhouden.

GAB Afd. I K8 f. 417.

AAANTEKENINGEN

Gebruikte afkortingen: GAB : Gemeentearchief Breda.
ARA : Algemeen Rijksarchief.
ABW : Archief Bouw- en Woningtoezicht.

- ¹ H. J. M. van den Akker, „De Bredase Gasfabriek 1858-1958” (niet uitgegeven scriptie Katholieke Economische Hogeschool Tilburg, 1959), 12.
- ² Van den Akker, „Gasfabriek”, 13.
- ³ ARA 's-Gravenhage, Binnenlandse Zaken 1329, afd. Binnenlands Bestuur 1856, blz. 480; 1330, afd. Binnenlands Bestuur 1857, blz. 754.
- ⁴ ARA 's-Gravenhage, Kabinet des Konings 1080, 26 augustus 1857, nr. 68.
- ⁵ ARA 's-Gravenhage, Ministerie van Oorlog, verbaal 25 juni 1857, nr. 45 B; GAB Afd. I K 8, f. 417 (22 oktober 1857).
- ⁶ Van den Akker, „Gasfabriek”, 10.
- ⁷ Van den Akker, „Gasfabriek”, 6.
- ⁸ J. Mac Lean, *Geschiedenis der Gasverlichting in Nederland 1809-1850* (Zutphen, 1977), 46-47.
- ⁹ Van den Akker, „Gasfabriek”, 83.
- ¹⁰ Schriftelijke mededeling GA Utrecht d.d. 2 mei 1979: „een archief of stukken van John Bryan worden bij de archiefdienst van Utrecht niet bewaard”.
- ¹¹ Schriftelijke mededeling J. Mac Lean uit 's-Gravenhage d.d. 8 november 1979.
- ¹² GAB Afd. I K 8, f. 474 (28 januari 1858). Uit artikel 7 („Hij zal ten zijnen koste leveren behoorlijke plans en teekeningen van de Fabriek met hare onderdelen, en van de canalísatie, om te dienen als leggers voor de Fabriek, en die de eigendom van den eersten ondergeteekende blijven”) zou afgeleid mogen worden, dat omvangrijke hoeveelheden tekeningen in het archief van de Gasfabriek aanwezig zouden zijn, maar niets is minder waar. Te betreuren valt zelfs, dat weinig materiaal over de Gasfabriek aanwezig is. Ook in het ARA ontbraken de genoemde bouwtekeningen, hetgeen blijkt uit een schriftelijke mededeling van het ARA-depot in Schaarsbergen d.d. 23 februari 1979: „Het blijkt, dat de bestekken en tekeningen voor de te bouwen gasfabriek te Breda, die ter goedkeuring aan de Minister van Oorlog werden toegezonden, na behandeling terecht zijn gekomen bij de Inspecteur van de Tweede Inspectie der Fortificatiën. Het archief van deze inspecteur bleek echter geen bescheiden over dit onderwerp te bevatten”.
- ¹³ Van den Akker, „Gasfabriek”, 10-12, 19, 33-34, 52.
- ¹⁴ Van den Akker, „Gasfabriek”, 56-58; W. K. M. de Kat en F. J. van Gothem, *Beschrijving van de verbouwingen in de jaren 1921-1925; dezelfde, Korte Voorgeschiedenis van de Gemeentegasfabriek van Breda* (Breda, 1925) V; De Bredasche Courant van 3 november 1921 geeft een uitvoerige beschrijving van de toestand van de gasfabriek.
- ¹⁵ Van den Akker, „Gasfabriek”, 3, 66, 76-78.
- ¹⁶ Gemeenteverslag Breda, Hoofdstuk XII, Verslag van de Kamer van Koophandel, 1853, 1860-1880; GAB Afd. III 50, notaris J. van Asperen, doos 64, nr. 3533, akte d.d. 30 januari 1879.
- ¹⁷ J. A. de Jonge, *Industrialisatie in Nederland tussen 1850-1914* (Nijmegen, 1976), 58; Gemeenteverslag Breda 1878, Hoofdstuk XII; GAB Afd. II 25, Register bouwvergunningen, 69.
- ¹⁸ Gemeenteverslag Breda 1884, Hoofdstuk XII; GAB L 1, 2 (Hinderwetvergunningen) 1883, nr. 18; A 184, (Ing. Stukken B & W), 17 januari 1884, nr. 7.
- ¹⁹ J. A. de Jonge, *Industrialisatie in Nederland*, 67. Op blz. 59 zegt deze schrijver,

- dat de door stoom aangedreven kerfbanken hoogst eenvoudige machines waren, die in de zeventiger jaren vrij veel geïnstalleerd werden. Gemeenteverslag 1886 en 1893, Hoofdstuk XII; GAB L 1, 2, 1886 nr. 4.
- ²⁰ J. A. de Jonge, *Industrialisatie in Nederland*, 63-64.
- ²¹ Gemeenteverslag 1907, Hoofdstuk XII.
- ²² Akte van notaris Verschraage in eigendomsbewijs met retroacte van de panden aan de Dwarsstraat; GAB Afd. I-2, 1560, nr. 132.
- ²³ Gemeenteverslagen 1914-1920.
- ²⁴ Zie hiervoor blz. 205. In oktober 1909 werd door H. A. J. Meeuwesen een sigarenfabriek met drogerij opgericht aan de Balfortstraat nr. 8a en kort daarna werd de fabriek aan de Dwarsstraat gesloten en in maart 1912 verkocht. Een vergelijkbare situatie had zich voorgedaan in januari 1878 toen M. E. Meeuwesen de sigarenfabriek aan de Eindstraat B 26 verkocht nadat in 1878 A. J. Meeuwesen zijn fabriek had opgericht. Al met al een zeer verweven belang van familie en firma, waarover ik niet voldoende duidelijkheid heb kunnen krijgen. Nader onderzoek in deze is gewenst. Vergelijk: GAB, L 1, 3: 1909, nr. 23; Afd. III-50, Notaris van Asperen, doos 64, nr. 3533, akte d.d. 30 januari 1879.
- ²⁵ GAB Afd. I-36 Correspondentie archief 1962, nr. 423; H. de Bont en Catharina van Keulen waren op huwelijksvoorwaarden getrouwd, ze dreven beiden op eigen naam handel en woonden Catharinastraat nr. 6; Gemeenteverslag 1881, Hoofdstuk XII.
- ²⁶ *Bredasche Courant* 4 mei 1851, blz. 4. Het huwelijk werd op 6 mei 1851 te Gent voltrokken.
- ²⁷ G. Docrmans, *Het Nederlandsch octrooiwezen en de techniek der 19e eeuw* (Den Haag, 1947) octrooi-overzicht nr. 2798 (30 januari 1858) P. A. de Bont, Breda, voor 5 jaren; Gemeenteverslag 1853, Hoofdstuk XII; *De Kroniek, maandblad voor Handel, Industrie, Kunst en Verkeer*, XIX (1933) december (artikel over NV De Faam).
- ²⁸ GAB, Afd. I-36 Correspondentie archief 1962, nr. 423; Gemeenteverslag 1869, Hoofdstuk XII.
- ²⁹ Gemeenteverslag 1872, Hoofdstuk XII: export naar Frankrijk, België en Duitsland; 1873: naar Engeland; 1876: naar Oost- en West-Indië; GAB Afd. I-36 Correspondentie archief 1962, nr. 423.
- ³⁰ Henri wordt sinds 1884 duidelijk vermeld als fabrikant, Pier sinds 1887. Henri ging in 1897 met zijn gezin in Antwerpen wonen; Gemeenteverslag 1891, Hoofdstuk XII; GAB Afd. I-36 Correspondentie archief 1962, nr. 423; *Bredasche Courant* 3 mei 1891 en 10 mei 1891.
- ³¹ Gemeenteverslag 1907, Hoofdstuk XII; GAB L 1-1, 14 januari 1907. GAB Afd. II-25 (bouwvergunningen) 72 h; N. Kolpas *Chocolade en Bonbons* (Utrecht, 1978), 69.
- ³² Gemeenteverslag 1914, Hoofdstuk XII; GAB L 1-3, 1912, nr. 85.
- ³³ GAB Afd. II-25, 69 (nr. 39/1872) en 69a (nr. 28/1886 en 67/1887).
- ³⁴ Gemeenteverslag 1870-1871, Hoofdstuk XII; H. J. A. Schmitz, *Bijzonderheden uit het bestaan van de lucifersfabriek aan de Ceresstraat* (Breda, 1951) (GAB 8-C-249); P. Muntjewerff, *Overzicht van de Nederlandse lucifersfabrieken* (Utrecht, 1960) (GAB 7-E-11).
- ³⁵ Van den Akker, „Gasfabriek”, 10. Zie ook hierboven blz. 196.
- ³⁶ Gemeenteverslag 1899, Hoofdstuk XII; GAB Afd. II-25, 69 b (1896); GAB L 1-3, nr. 1016 (1936).
- ³⁷ Anton de Kom, *Wij slaven van Suriname* (4e druk, Amsterdam, 1975), 103-109; over de familie Van Emden: Julien Wolbers, *Geschiedenis van Suriname* (Amsterdam 1859-1861, fotografische herdruk Amsterdam 1970) 749 en 751; notaris

- A. J. A. Verschraage, akte d.d. 27 november 1889, nalatenschap J. G. van Emden. De plantage Kwatta lag in het district Beneden-Para in de kolonie-Suriname en was 1599 akker groot, hetgeen overeenkwam met 686 ha en 61 a. De cacaoplantage was sinds 1865 eigendom van de familie Van Emden; Joseph Gustaaf had de helft als aandeel. Tegenwoordig is Kwatta een buitenwijk van de stad Paramaribo.
- ³⁸ Notaris J. van Asperen, akte 4777 d.d. 13 januari 1883. Henri de Bont was het technisch brein achter de firma „De Bont en Co.‟, terwijl J. G. van Emden de boekhouding bijhield; de aanvragen voor de bouwvergunning en de hinderwetvergunning waren ondertekend door Henri de Bont (GAB, Notulen B. en W.; ingekomen stukken A 183 d.d. 4 januari 1883). Het Gemeenteverslag 1883, Hoofdstuk XII, spreekt zelfs van de firma H. de Bont en Co.‟ en heeft het over de eigenaren J. G. van Emden en H. de Bont.
- ³⁹ Notaris J. van Asperen, akte 5045 d.d. 12 juni 1884; zie ook hierboven de gegevens over de familie De Bont.
- ⁴⁰ Notaris P. C. A. Kuypers, akte d.d. 14 juli 1887.
- ⁴¹ *Bredasche Courant*, donderdag 19 maart 1891 en zondag 19 april 1891; Rudolf van Lier, *Samenleving in een grensgebied. Een sociaal-historische studie van Suriname* (3e druk, Amsterdam 1977), 149. Het is zeer aannemelijk, dat A. E. van Emden de cacao bonen van de eigen plantages in Suriname verwerkte en door de misoogst zijn cacao voorraad voor veel geld op de internationale markt moest aanvullen.
- ⁴² Notaris A. J. A. Verschraage, akte d.d. 26 juli 1890 en akte d.d. 6 oktober 1892; Gemeenteverslag 1891, Hoofdstuk XII.
- ⁴³ Gemeenteverslag 1893, Hoofdstuk XII; Van den Akker, „Gasfabriek‟, 83.
- ⁴⁴ GAB Afd. II-25, 69 b: 15 maart 1897 en 7 maart 1904; artikelen in „*De Stem*‟, zie aantekening 46; Kamer van Koophandel voor Westelijk Noord-Brabant, handelsregister dossiernummer 251.
- ⁴⁵ Handelsregister, dossiernummer 251; G. C. P. Linssen, *Werkegeversorganisatie in Katholieke patroon 1915-1940* (Tilburg, 1978), 90.
- ⁴⁶ Dagblad „*De Stem*‟, rubriek „Vrij Uit‟ van 16 oktober 1976 en 7 oktober 1978, rubriek „Even uitblazen met Wim Kock‟ van 5 mei 1978, financiële pagina van 13 juni 1979; Maurits van Rooyen in „*Het Stadsblad*‟ van 31 januari 1979.
- ⁴⁷ GAB Afd. I K 8, f. 417; ARA 's-Gravenhage, Archief E.A. Ing. te Breda, Correspondentie d.d. 6 juni 1857, nr. 35.
- ⁴⁸ GAB Afd. I K 8, f. 474; ARA 's-Gravenhage, Archief Minister van Oorlog, Verbaal d.d. 20 februari 1858, nr. 348.
- ⁴⁹ Van den Akker, „Gasfabriek‟, 83 (specificatie kosten Gasfabriek 1858), 14, 15 en 5.
- ⁵⁰ Het hier genoemde gemis aan archiefmateriaal is bij Van den Akker duidelijk herkenbaar, hem stonden als voornaamste bronnen de notulen van de Gemeenteraad en van B. en W. ter beschikking. Vgl. Van den Akker, „Gasfabriek‟, inleiding. De Kat en Van Goethem, (*Beschrijving van de verbouwingen*) weten over de periode vóór 1884 niets te vertellen.
- ⁵¹ GAB Afd. I K 10, f. 386, 31 januari 1867; f. 396, 21 februari 1867; K 12, f. 224, 19 april 1877; f. 135, 26 april 1877; K 14, f. 177, 17 juli 1884; f. 274, 23 maart 1885; Van den Akker, „Gasfabriek‟, 20, 21, 36, 86; De Kat en Van Goethem, *Voorgeschiedenis Gemeentegasfabriek*, II en III.
- ⁵² GAB Afd. I K 15, f. 78, 18 juli 1887 (met tekening).
- ⁵³ Van den Akker, „Gasfabriek‟, 2, 28.
- ⁵⁴ *Ibidem*, 36-37.
- ⁵⁵ *Ibidem*, 56-59; De Kat en Van Goethem, *Voorgeschiedenis Gemeentegasfabriek*,

- IV, IX-XI, XXXIX-XL en de fotoserie oude en nieuwe bouw: XII-XXXVIII; GAB Afd. I K 27, f. 23, 14 juli 1921 (met tekening): kantoor; f. 28, 6 juni 1922 (met tekening): bijgebouw 1; K 28, f. 4, 8 april 1923 (met tekening): bijgebouw 2.
- ⁵⁶ Van den Akker, „Gasfabriek”, 56 en 59; Dienst Openbare Werken, Oud archief, dossier nr. 1832 A en dossier nr. 1832 B.
- ⁵⁷ Van den Akker, „Gasfabriek”, 76; Dienst Openbare Werken, Oud archief, dossier nr. 1832 D.
- ⁵⁸ Van den Akker, „Gasfabriek”, 78; GAB fotocollectie Gasfabriek 1953 en april 1954.
- ⁵⁹ Dagblad „De Stem” d.d. 14 januari 1955; mondelinge mededeling van de heer Janssens, archiefbeheerder EnWa.
- ⁶⁰ Bij Koninklijk Besluit werd in 1867 de vestingfunctie van de stad Breda opgeheven.
- ⁶¹ Notaris van Asperen akte 3400 d.d. 14 oktober 1878; GAB Afd. I-2 1560 nr. 132 Eigendomsbewijs voor de aankoop van de panden in de Dwarsstraat door de Gemeente Breda; hierin bevindt zich als retroacte: Catalogus voor de vijfde veiling van „Geslachte Vestinggronden” te Breda no 266. Deze catalogus ontbrak in de afzonderlijke verzameling, die het GAB hiervan heeft.
- ⁶² De basis van de kennis omtrent de bebouwingen werd verkregen uit de volgende registers (alle uit GAB): Afd. II-25 (Archief Gemeentearchitect = Openbare Werken) 69, a, b, c, d, e, f (= Register van vergunningen i.g. art. 75 van de algemene (bouw-) politieverordening, 1865-1934); 72 g, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7 (= Index op de vergunningen en beschikkingen i.g. de Hinderwet, alfabetisch op straatnaam, 1842-1932); 72 h, 1, 2 (= Index op de namen van de aanvragers van vergunningen i.g. de Hinderwet, 1843-1913); 72 c, d, e, f (= Index van aangevraagde en verleende vergunningen, bouw-, hinderwet, etc., 1917-1934, op datum). Verder nog: GAB L 1-1, 2, 3 (1 = Minuten van Hinderwetvergunningen, 1901-1908); (2, 3 = Registers van hinderwetvergunningen 1875-1945); GAB Topografische atlas, prentverzameling Gemeentearchitect; GAB Inventarislijst van de bouwvergunningen uit het archief Openbare Werken behorende bij door B. en W. verleende bouwvergunningen, 1866-1902; Archief Openbare Werken, archief Bouw- en Woningtoezicht (dossiers op huisadres vanaf 1902, een vervolg op de eerder genoemde prentverzameling; GAB Index op de notulen van B. en W. (S-serie), Notulen B. en W. (C-serie), Ingekomen stukken B. en W. (A-serie). Aan de hand van bovenvermelde registers kan men hierin de tekst van de vergunningen e.d. en eventueel ook bouwtekeningen aantreffen.
- ⁶³ GAB Afd. I-2, 1560 nr. 132: Eigendomsbewijs panden Dwarsstraat; prentnummer 1219 a-b en nr. 438. Bij deze en volgende aantekeningen geef ik de bron met tekening en/of de meeste gegevens.
- ⁶⁴ GAB A-184, 17 januari 1884; prentnummer 439.
- ⁶⁵ In oktober 1881 had de heer D. van Weel te 's-Gravenmoer vergunning verkregen voor het bouwen van een houten gebouw op de hoek van Dwarsstraat en West-binnensingel, sectie A 2514, hetgeen hem voor een jaar werd toegestaan. Zie: GAB 69 a, 1881, nr. 62. Of hij inderdaad gebouwd heeft is niet duidelijk.
- ⁶⁶ GAB prentnummer 426 en nr. 2915 + nr. 3635.
- ⁶⁷ GAB prentnummer 1324; Notaris Van Asperen akte 5202 d.d. 1 augustus 1884. Over de familie Mullens zie: G. Donaldson, „De eerste Nederlandse speelfilms en de gebroeders Mullens”. *Scrien, filmschrift*, januari 1972, nr. 28, blz. 3-14.
- ⁶⁸ GAB register 69 a, 1886, nr. 19; Notaris van Asperen akte 5203 d.d. 1 augustus 1884; Notaris Kuypers akte 174 d.d. 10 november 1890: nalatenschap A. Mullens.

- ⁶⁹ GAB K 13, f. 51, 18 oktober 1880; Van den Akker, „Gasfabriek”, 36. Zie ook blz. 205.
- ⁷⁰ GAB A 181, 13 oktober 1881; ABW, dossier nr. 14. 210, 23 juni 1910; GAB A 225, 26 juli 1900 nr. 5.
- ⁷¹ GAB prentnummer 1220, 28 oktober 1897; stoommachine van 21 februari 1898: GAB A 225, 26 juli 1900 nr. 5; GAB prentnummer 1233, 19 september 1898.
- ⁷² GAB A 225, 26 juli 1900, nr. 5.
- ⁷³ GAB C 93, 19 maart 1906, nr. 12; ABW dossier nr. 14.221, 7 oktober 1947 (verbouwing van die magazijnen); ABW, dossier nr. 14.210, 23 juni 1910; GAB Notulen B. en W. 1910, 20 juni en 23 juni, 18 juli en 21 juli, 1 augustus en 4 augustus; Stukken B. en W. 1910, 20 juni nr. 1 en 1 augustus nr. 1.
- ⁷⁴ GAB Stukken B. en W. 7 september 1911, nr. 9 en 25 maart 1912, nr. 16.
- ⁷⁵ GAB Namenklapper B. en W. 1912, serie S 3, 6 mei 1912, nr. 33.
- ⁷⁶ Notaris Van Asperen akte nr. 4775 en nr. 4776 d.d. 13 januari 1883; GAB A 183, 4 januari 1883 nr. 6.
- ⁷⁷ GAB prentnummer 1356, 20 mei 1884; GAB Notulen B. en W. 3 december 1885 nr. 6; GAB C 74, 6 juni 1887 nr. 14; Notaris P. C. A. Kuypers akte d.d. 14 juli 1887.
- ⁷⁸ *Bredasche Courant*, donderdag 19 maart 1891 en zondag 5 april 1891. Er ontbreekt een vergunning-aanvraag voor de herbouw van de fabriek, mogelijk werd mondeling ontheffing verleend door B. en W.
- ⁷⁹ GAB prentnummer 1338, 15 maart 1897; prentnummer 1340, 30 maart 1900; mondelinge mededeling van mevrouw Wierx-Neyens te Breda.
- ⁸⁰ GAB A 240, 11 april 1904, nr. 12.
- ⁸¹ ABW dossier nr. 14.210, 18 maart 1909, nr. 26 en 22 april 1909, nr. 11; dossier nr. 14.211, 6 april 1911, nr. 18.
- ⁸² ABW dossier nr. 14.212, 29 juli 1912, nr. 16 en 1912 aanvraag art. 4; Zie ook de gegevens over P. A. de Bont hierboven, blz. 212.
- ⁸³ ABW dossier nr. 14.212, 5 augustus 1912, nr. 6 en 18 november 1912. GAB L 1-3, 2 september 1912, nr. 85.
- ⁸⁴ ABW dossier nr. 14.212, 12 juni 1913, nr. 20.
- ⁸⁵ ABW dossier nr. 14.213, 29 maart 1915 nr. 20; dossier nr. 14.214, 31 mei 1915 nr. 16; Van den Akker, „Gasfabriek”, 58. Dit bewuste perceel was in 1878 door de „Maatschappij tot aankoop en exploitatie van gronden” gekocht en is nooit bebouwd geweest tot Kwatta het overnam van de Gemeente Breda; ABW dossier nr. 14.214, 17 juni 1915 nr. 9.
- ⁸⁶ ABW dossier nr. 14.214, 3 augustus 1916, nr. 28 (vormerij); dossier nr. 14.215, 3 augustus 1916, nr. 28 (machinehal); dossier nr. 14.216, 6 september 1917, nr. 24; 13 december 1917, nr. 33; 26 april 1917, nr. 29.
- ⁸⁷ *Bredasche Courant*, vrijdag 20 mei 1921. De nieuwe cacao-fabriek met de bouw waarvan in 1919 was begonnen, stond op het grondgebied van Princenhage.
- ⁸⁸ ABW dossier nr. 14.216, 16 december 1927 en dossier nr. 14.217 plus dossier nr. 14.219.
- ⁸⁹ ABW dossier nr. 14.217, 10 april 1936 (sloopvergunning); dossier nr. 14.218, 14 april 1936 (bouw ketelhuis); dossier nr. 14.219, 2 april 1937 (ombouw oud ketelhuis).
- ⁹⁰ ABW dossier nr. 14.220, 13 september 1940.
- ⁹¹ Dagblad „De Stem” 14 januari 1955: „Kwatta ruilt met gemeente. Breda heeft industrie-flat”. De conservenfabriek te Princenhage-Breda gebruikte de Kwatta-fabriek voor de opslag van gedroogde groenten en aardappelen, evenals zij dat trouwens rond 1912 had gedaan met de voormalige tabakskerverij van Meeuwesen aan de Dwarstraat (zie eigendomsbewijs panden Dwarstraat van 1912).

- De cacao-fabriek van Kwatta aan de Markkade was tot een bouwval verworden, ratten tierden er welig en de conservenfabriek heeft eens een totale voorraad verloren zien gaan, toen de vloeren van de cacao-fabriek het begaven (mededeling van werknemers van de interne transportploeg van de „jamfabriek”, thans Preservenbedrijf bv).
- ⁹² ABW dossier nr. 14.222, 25 oktober 1949: „Verbouwen van het bestaande fabrieksgedeelte wat door ouderdom niet meer is te gebruiken”.
- ⁹³ ABW dossier nr. 14.221 en nr. 14.223. Van 22 januari 1979 t/m 11 juli 1979 vond de sloop plaats van de Kwatta-fabriek (kad.sectie F 627). In mei 1979 volgde de afbraak van villa „Kakelbont’ (kad.sectie F 629, Mario electromakers b.v.). Eerst in augustus 1980 werden de resterende gebouwen van de Gasfabriek (kad. F 627, Lips en Van de Corput b.v.) opgeruimd. Het bouwplan „De Singel” van de Nomij projectontwikkeling te Geldrop, waarmee in augustus 1979 een begin werd gemaakt, luidde een nieuwe bebouwingsperiode in voor het perceel.
- ⁹⁴ De weinige bestaande studies hebben alle betrekking op de textielnijverheid. Alleen W. de Natris, kunsthistoricus te Nijmegen heeft in verschillende artikelen aandacht besteed aan het fabrieksgebouw uit de negentiende eeuw.
- ⁹⁵ Sutterland en Pontier, *Geschiedenis der Bouwkunst* (Delft, 1972), dl. 2, blz. 148 t/m 164. Meer informatie over de bouwstijl is te verkrijgen indien met zekerheid bekend is of de architect Joh. A. van Dongen het ontwerp maakte (zie aant. 98); door vergelijking met ander werk van hem is dan zijn bouwstijl te bepalen.
- ⁹⁶ Notaris van Asperen akte 3400 en 3408 d.d. 14 oktober 1878. Indien de opdrachtgever (bijvoorbeeld een fabrikant) niet kon betalen aan de aannemer, dan had deze laatste de grond en het bouwwerk als pand ofwel als onkostenvergoeding; zodoende stond de aannemer op zijn beurt borg bij de aankoop van het perceel bouwgrond. Tegenwoordig zouden wij voor dit soort zaken een bankgarantie nodig hebben.
- ⁹⁷ Mondelinge mededeling van de gemeentearchivaris Dr. F. A. Brekelmans.
- ⁹⁸ ABW dossier nr. 14.211, 11 maart 1912, nr. 25: niet uitgevoerde nieuwbouw van de Kwatta-fabriek door architect Joh. A. van Dongen.